पंचभाष्य

१८००

२०००

४८५०घ

प्रकृति:

२ अग्ने मि ५

१ ॐ स्वस्ति श्री आचार्येभ्यो नमः ॥ प्रणम्य पूर्वं पुरुषं पुराणं तथैव कात्यायनपादपद्मौ । तनोति पारस्करमं अनाथ्यं मुरारि
मिश्रः पितृगृह्यसनाथ्यानुः । गृह्यप्रकाशासि वसनाथ्यगर्भा शङ्कीवदमिश्रं विविधितप्राणीनां तु । आक्षुण्यवं पुंविदश्चामि मां
मुरारिमिश्रः श्रुतिनो विविच्य ॥ वन्नोऽग्नइत्यादि ॥ नत्वा तन्न इति द्वैअग्निवारुण्या । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृत्ता
याग्ना त्रुवाक्य विष्णुसाहा । अग्ने । वन्नोऽग्ने स्माना प्रतिजानानः । देवस्य हेडः । क्रोधं अवयासिसीष्ठाः । सं तु
प्रकृतिः । अस्य ज्यन्नस्पौलिङ्गाए नडूपं । अव पूर्वस्य । अव गमय । अस्माकं वलवेष्टतमः । मोहतमः । अवि
धिं वाढा दर्दीप्यमानहृहाविमितः । तस्मा त्वार्थयेश्च । वोपसर्गेणास्यानेन्याय्या । प्रापणे । लिंगश्चाशी विनक्ति
सी आसप्तत्ययः । अपन्नाइन्नत्वापकाशागमस्थाने सउपजनः । श्रामश्लोदसः । अंगमये त्यर्थः ॥ सद्यो णिदा
सो प्यानि । प्रमुमुग्धि मुंचाय स्मन्नः ॥ ॥ स त्वं सत्वमेवंप्रार्थ्यमानः । नो अस्माकमवमः । अवितन्तमः । पालयि
तमो सन्नाजन्त्या । अवदनेन नोदिष्ठः स्व अग्निरनामः शत्रुताः सुनुतिनकारः । अग्निरत्वा । अहनिद्रूत्वमिपायः ॥

१७८
१

२ अस्मान

ततः अवयन्स्व। अव पूर्वा यजिन्नाशनेवन्त्रेते। इदं हि तुभ्या त्वं शयोगा स्वकीयमर्थं ब्रवीति। अवगत्य यज्ञेनोऽस्मा॥
कं। वरुण मा रन्ता णः। नादामे। ददतु। वा। वहि॥ नमो वीहि। मृडीकं। नहूया। पुराडाशं। सुखकरं। ततः सुहवं खा॥
ह्वानः। अस्माकं। एधि। भव॥ ॥इमम्मा। प्रथमेनानुवाकेन ष्टिकं होत्रं। प्रथमवारुण्या गायत्री त्रिष्टुभो। वरुण
स्तुहि विषाधा घानुवाक्य। इमम्मा मम॥ हे वरुण श्रुधि। शृणु। वह। मा अद्यानं अस्मिन्न घाशीघं मृडय। सुख
य यतः। त्वां सहसा आयके॥ वांछामि॥ आयक इतिवांछतिकर्मा। कथं भूतः कामयो अवस्यु आत्मनाव
नं पालनमिच्छन्॥ ॥तत्वा मदाशास्म इति तत्र श्रवणादिह यदाः प्रयोगा। यत्त्वं त्वा याऊनं त्वायामि
यामि। ब्राह्मणा। त्रयीलक्षणेन। वन्दमानः स्तुवन्। तदेव अयं यजमानः। आशास्ते हविर्भिः क्रियते। अहेडमानो
अवस्तु यत्नात्। हे वरुण। इह कर्मणि वर्तमानः। अस्माकं प्रयोजनं। यत्र समाप्तिलक्षणं। बोधि विद्धि अप्रवा इदानीं
हे उरुशंस। हे वरुणशंस्य। मा। अस्माकं मा आयुः प्रमोषीः॥ ॥शुनःशेपमित्यादि। हे वरुण। यतानतवा शतंप

१ प्रमोषीः

शाः। बंधनहेतव प्रकाशाः। ये वसहस्रं शत संख्याताः। पाशाः। यज्ञिया। यज्ञप्रत्यूहाय घोरा त्वन्नाः। वितताः। सर्वतो विस्तृ
ताः। मा हान्ता दीर्घाः। तन्नि विति तृस्यः पाशस्यानेनास्मान्मुंचन्तु। मा वयन्तु अद्यास्मिन्नहनि इदानीं केनाता नाह। सवि
ता। उत। अपि वा। विष्णुः। विश्वे सर्वे देवाः। मरुतो वायवः। स्वर्काः। स्वर्चनाः। यज्ञसूर्याद्देवचनः। स्वः शब्दः। स्वरो घर्मं इत्य
त्रमं त्र विवविं तां पाशाद्धि मुंचंति। उदुत्त मंवारुणं विश्रुपा। उदिति यथा यूतपत्र संवध्यते। अवसथाय वि
सथाय इति सर्वेत्र संवध्यः। हे वरुण। तव स्वकीय मात्मनः पाशं। उत्तमं ऊर्ध्वगो। सा गिष्ठितं। अस्मत्सका
शात्। उद्धृथाय। श्लथीकृत्य। ऊर्ध्वं नय। अव मं अधम्मागस्थितं च पाशं। अवश्रथय। अवाचीनं श्लथय। मध्या
मं च विश्रथय श्लथीकुरु। एवं कृते सति वयं। हे आदित्य। अदितेः पुत्र व्रते तव कर्मणि वर्तमानाः। अनागसो ऽन
पराधाः। अदितये। अदीनताये स्याम। भवेम॥ ॥आहवनीयनिर्मथ्याम् उद्धृतानव तं ध्रुवां नोऽस्माकं सम्पश्यन्
क्ताः। समानप्रज्ञाः। अरेपसो। अपापा। रेपः। पापं। मायजं तिना शिष्टं। मायज मानं। किंचाशान्नाम वतां। अद्य दिनस्माके।

॥ ॥अग्नाश्वाग्ने इत्यादि। माध्यंदिनीयांतर्गतशाखान्तरीणोयं मंत्रः। अस्यार्थो विविच्यते। प्रथमं मंत्रसिद्धत्वात्॥ ॥
हे अग्ने त्वं। अयाः असि। भवसि। या। प्रापणे। नायातीत्ययाः। नित्यं सर्वत्र वा प्राप्यन्त्र येषु स्थितः। त्वमस्येघु नि नित्यादि
श्रुतेः। यद्वा। अयाः गतो। अयतः सर्वत्र गच्छति। सर्वं जानातीत्ययाः। अग्नुनी। अग्निः प्रियेषु धामस्वित्यादि श्रुतेः॥
यद्विज्ञा तद्वद। सर्वं सर्वमयुवततस्मा द्यविभाइति वा। धामानि त्रीणि सवनानि नामानि तज्जन्मानि रुक्ताः॥
यदि वा। अयः सुखावहो विधिः। तत्प्रतिप दकः॥ कथंभूतः अनभिशस्तिपाः। न अभिशस्तिपातीति अनभि
शस्तिपाः। शंसु। प्रमादे। शंसु हिंसायां। अभि लक्ष्मीकृत्य सर्वतो भावेन शंसनं प्रमादजो धर्मः। अभिशापाप
वादः। सा अभिशस्तिः। अभिशंसनं हिंसनं वा अभिशस्तिः। भृत्यांक्तिः। नञ् अभिशस्तिरनभिशस्तिः। तया विशिष्टं कृत्वा पा
तीति। अनभिशस्तिपाः। यद्वा न विद्यते अभिशस्तिरभिशापापायेषां। ते अनभिशस्तयः। तान्पातिरक्षतीति। श्रुतिर
पि। अनाधृष्टमसीत्यादि। अग्निरूपेणाग्रेर्मुख्यतादेवक्रियापाद्या। आद्यः शपथकाभिनिस्त्रां। अनाधृष्टं मनावर्पितं

मनुल्लंघनीनं सवसि पूर्वं॥ इदानीं तन्नेन पिग्र नाद्दष्टा॥ मनुल्लंघनीयं॥ किं वा दे॥ देवानां तेजांस वसि॥ अग्रनन्तिशस्त्रिपा॥
परिनरूसौ नीत्यसिशस्त्रिपाः॥ अनन्तिशस्त्रस्थाने स्वर्गे नियतीत्यनन्तिस्सन्तिशस्त्रेः॥ नतः अनन्तिशस्त्रेत्यां॥ नेडसा॥
प्रयुक्तेन मार्गेण यथा स्वरूपं सत्यानित्यपर्यत्नो॥ उपनेषा॥ उदस्थेयमहे॥ अनेनैव सत्यना॥ भिवेता॥ माक्षैः॥ सुदन्ता॥ सा॥
सुगते॥ कल्पाकल्पाणवन्ति॥ लोगो॥ नागो॥ मा॥ मा॥ अक्षाः॥ निधि ह्रि॥ क्षनया॥ देअग्ने॥ सत्या॥ तथ्यं॥ इतएवार्थे॥ स
त्यमेव॥ अयाः स्तुनावहः॥ असि॥ नवसि॥ पुनर्वचनं दार्थ्यार्थं॥ पुनरुपयाः कर्मप्रतिपादने समर्थः॥ कु
शलः॥ नोऽस्माकं यन्नं संपादनीयं कुरु॥ ह वि॥ पुराडाशो॥ दीव दासि॥ वहसि॥ वर्णागमः॥ डाव वा॥ देवस्यः॥ पा
पयसि॥ तानि त्यर्थः॥ पुनः पुनर्वचनं नृयं॥ समर्थं मन्यन्ते अग्निर्ध्रोतिव नृ॥ अयाः सुमनाः॥ प्रसन्नो भूत्वा॥ नोऽस्मत्यं देहि॥
देहि॥ नपङ्क्तं॥ सुखोत्पादकमोषधमद्दष्टलक्ष्णं॥ नष्ट मयानेषं तिन्नषं तवा॥ विस्पत्यस्मादिति सप्त्वास कन्क॥ नागा
धर्मादि स्तां॥ जयती तिनपङ्क॥ अथवा॥ अयवयत्वा दिगत्यर्थदेहक यात्रुः॥ अयाः यज्ञं प्रतिनिष्पादनाय गन्ता॥ कर्मप

युग्मं

लस्य माष्टि त्वेनपानावा। निघण्टकः। सुखनाभास्ति। शिम्बाना। शतताः। शानप्रत्नौ। शिलाः। शेष्टं धौ। स्यूमकः। मयः ४। सुरुमा। सु
द्दिनं। शूर्पं। शंनुघडं। कुलाषं। स्यानं। शेपवं। शिवं। शग्राः। कदिनि। सुखस्य। येतेशनमित्या। विशतसहस्रशद्वावचव
कृत्वाथी। तथाववदनिर्दिष्टं ४। उत्कृ। तुविः। पुरुः। नृभिः। शखतु। विश्वं। परीणसा। व्यानसिः। शतं। सहस्रं। सलिलं। कुवि
द्दितिवहाः। अभिक्षानेषुवनियतमकृव वनान्तत्वमा। आदशभ्यः। सेख्या संख्येयापवतः। संख्यान संख्याया ४
एकादिकाः। एदशपर्यन्ताः। संख्याः सख्य येद्व्या विशेषवर्तन्ते। न तु विशेषणे। यथा एका गौः ४। न तु गोरेका॥
तथा द्विगावौ। तिस्रो गावः इत्यादि। विंशत्या द्याः। सदैकवचनाः। साहित्यं संख्ये यसंख्ययाः। संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः सासु
वानववतिः स्त्रियः॥ ॥सो वकृणा। येतानवशतं सहस्रं अत्र संख्याताः। यज्ञिनौ याः। घटकाल नवाः। धान्यिया। स्वयः। प्रत्यूहा
या। पाशाः। कर्म्माचरो। चक्रवं घनप्रकाराः। वितता विस्तृता महान्तो राष्ट्रकत्रवाः। तेसिस्तस्त्वाः। सकाशादित्यर्थः। नास्मा
नाश्रया। इदानीं सवितासर्व्वेषां प्रसविता। उत्ता अपि वा विप्राः। वापकः ४। विश्व। सर्व्वे। शुक्तान्। मादयन्तु। मरुतः। देवाः

८

स्वकेः॥ सुनासन्यः॥ स्वैवनाः॥ स्वर्ज्ञं नाः॥ नाः॥ मायामादमयाः॥ कश्चित्केचित्स्वत्पूर्यायकाणि॥४॥ विघ्नान्निवारयन्त्यन्यशास्त्र॥
पाशाः॥ प्रैवेत्नमः॥ वह्वायवारूणौः॥ प्राशनतत्क्रत्यं विज्ञानने॥ नापीष्टेबुद्धिनिष्टार्थे तन्मुन्त्यपाशिनेऽयतु॥ ॥अथ वसथ्या
धानद्वितीयं स्विष्टकृतमाघ्नुनकुदाति॥ अघास्वाम नित्यादिदेवांगान्नुविदः॥ यज्ञविदः॥ यज्ञवेत्तारः॥ गात्नुमितियज्ञना
मा॥ अग्नेः संवंधिविषष्टकृतं॥ कृतं हविः॥ यत्का र्माणि॥ यज्ञविधिना कृत्वादमत्यनीनिवं॥ अतिनिकृमघिकं॥ कृतं
४ वा नास्मिान इव तां पश्यासां ज्ञादेवाः॥ अद्या सि॥ अव्याहतं॥ वाधारहितं संपूर्णमस्तु॥ न्यूनातिरेकं॥ निनिवानं ४
पुनराप्यायतीति श्रुतेः॥ नि विवानं विक्तं ॥ निवितां॥ विरेचनेन रूक्षादिः॥ विरचनं विक्रीकरणं विर्णनी॥ निइत्ना ४रिक्तौ
अनिपूर्वः॥ अद्य तन्वां अमु॥ अज्ञागमः॥ स्विष्टुश्रुद्दृत्यादिना॥ वर्णा वरैः णपरान्कत्या द्विद्विः॥ दीर्घोलघोः॥ ॥अयासीति॥
यमुप्रयन्न॥ प्रयन्ना निर्वन्धः॥ नत्परत्वेन सावधानानां॥ यमु॥ मोन्हणवा॥ मोन्हणं वं प्रविह्लदः॥ अद्य तन्पांतां कर्त्यपी
वा॥ सर्वधातुभ्यस्छन्द सि आहतीवा॥ यस्पापधायादीर्घः॥ इवस्तलोकपः॥ जसुपन्कवसो विकाराः॥ अन्तस्थाया॥ अयासिप्रय

न्नतदर्घ्यसाधकं भवतु। घ्रनिवं स्वरादि तं वा॥ ॥अथ विवाहान्तर्गत मधुपर्कमंत्रार्थो विविच्यते। वर्ष्मोस्मीत्यादि प्रजा
पतिरनुष्टुप्सूर्यो देवता आत्मानमर्घ्यैः स्तौति। रूढा निकुलानां स्ववधाग्गुणेन हमः। समानानां मध्ये सजातीयानां वर्ष्मा
स्वस्तः स्वस्तः। उ एव। अस्मि। भवामि। यथा। उद्यतां। उदयं कुर्वतां। ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्यः सविता वर्षीयान्। द्राघीयान्।
इमं विष्टरनूपंडु कषं मतं विष्टरवह्नामेन मभिलक्षीकृत्य। अभितिष्ठामि मघी। अघः कृत्वा तिष्ठामि। पविशामि
आक्रमामि। ये। पुरुषः। मां। मां। कस्वकस्व। नाभितिदासति। अपद्धयति। उपक्षीणं वा कर्तुमिच्छति। तत्सु। दसुउ
पक्षये। ष्टबुष्टबु। सेवनाव र्षति गुणशीला दितिः। महूनानि तिवर्ष्मा। सर्वेषां तु स्यामनां। केचित्तु इमा वष्टे
न्ना। प्रियस्थिनेत्यादिना हृदद्दशद्दस्पवर्षादेशः। वर्षयतीति मन्नौ। निपातनादिलोपः। खुरू ऐश्वर्यदीप्त्योः। ऐश्वर्यमपरा वी
नप्रभुत्वं। सुरति सर्वेश्वरो भवति दीप्यते। तेजस्वी वा सूर्यः। यप्रत्ययान्तो निपातनः। सूर्यते दीप्यते वा। रन नप्रेरणं। नाभि
नाघाँ दीर्घः। दसु उपक्षये। दस्यति कस्मिन्नतद्रूनु। दासयती त्यन। कालिनलोपः। दासः। अभितिमूं यमां दासमिच्छति येन।

यिनालोपश्छान्दसः। दाशृ। दासृ। दानेवा। दासते। आत्मानं ददाति। विक्रीणीतेवा दासः। तांमोक्तुमिच्छति। अमि
दासमिति। यदिवा। दासाद्दु। जिघांसायां। दासो। निजिघांसतीति। दासइवशत्रुनिवारयतीति। अमित्रदासायते। आयिः
तस्यलोपः। अमित्रदासति। शत्रूयते। नथाचश्रुतिः। यास्माकं अमित्रदासति। यश्चशत्रुरस्मानतिदासति। अपरूयति।
तं द्रुष्टे। अधरं निकृष्टं। आचाचनं तमः। अ ज्ञानं माहं मरणं चागमयपापया। उपस्थितरस्तु मास्माकं याम्र्यस्मा
अमित्रदासति। उपस्थितःसेवकः। अमित्रदास ति अमित्रहन्ति। अनेन नप्रयोवनेन नामसंख्यानः स्यात्॥ ॥विनाशो
दाहासीत्यादि। प्राणमरणाद्दि गुणेः स कलसोहित्यश्चनकत्वे न विशिष्टतया। नाशतशास्ततः इतिवृर
द्वन्नं। तस्याः विनाशोन्तस्यदोहः। पतिपूरणां पतिणामशन्यः। सानमूनारसः। लांहा उदकां अमिसवमि। तथाश्रद्द
दर्शाप्तेणस। घरनं विविनाटा। पृथमायोमवविनाशिपतितिमंति। यदिवा। विनाशः सूर्यास्यस्यतेजसः। दाहः। आ
कुतिपरिणामह्वाना। हारः। सर्वजीवनहेतुभूतः। सोनारसः। लंसवमि। तथाचमन्त्रः। अस्तोपास्माकुतिनिसादि। वि

5

राट्स्वन्तु मुखे। प्रप्लावा। तस्पदो दः। द्वितीयव्यक्तितया रसोऽसि। अप एवाऽस्मृऊ त्पूर्व्वं ताभुवीजमथाः। क्विपदित्यादि॥
आपो वाइदमग्न इति श्रुतेः। तं विराजो दोहं। असीघ। अशृ। व्याप्तो। स्खनुवी य। अश्नवो व्याघुयामः। छंदसि नुद्विकरन
णलोपः। भषि विषये मे पा द्याये। पक्ष्यर्थे वा सप्तमी। ममः। वाया। पा द्या। पादघोर्विषये सा द्वी सपर्या नमस्य विराजो दोहः।
मंत्रादिसंस्कृतं जलं स्नवत्तु। सा साद्यः। द्वि … तार्थो धवदुगवादितः। वा। पा द्यं पादाय यवा निपिस्थुनिन पा विश्वम
धुरश्रीयद्वु विकरणलोपश्छांदसः। सौ। … वैतरं वा। पुनुरावडू सा। पल्लादित्वं वपर्यन्तो भूतया मायद्रूप पि
णामहत्पाशयः। स एव दियेदे नाष्टधा। सि … घमानं पुलोकमन्वा ततानायाप्तवाना। पुरुहे तराबोदा दंय
द्रूफलं। प्रपूरयदेहि। विश्वावसो समृद्धिनेपारमशीयति श्रुतेः। अशीमहि गाधमित्यादि विराज्ञो तिरथारयन्ताश्र यं
वलाकाविरादूहृत्यादि॥ ॥अर्हपूजायां मू। अर्हणीक्रियन्तेः ननतिश्रघः। घञ। नंद्यादित्वात घृत्वं॥ ॥अर्घ्यो घंपा
ति रह्नाति। आपस्य हत्यननं। अर्घशब्देन आप एवाभिधीयंते। लक्षणया आधारा धयत्वेन। अर्घमर्हतीत्यर्थे घ्यः॥

दंडादिस्यायश्चर्द्दत्यर्घे॥ ॥हे। आपः। यूयं पूज्यमापः स्था। आप्निदेन तवा सवथा। युष्माभिः। कृत्वा मर्घ्यानकामानश्चलिल विता

र्थान्। अवाम वानि। प्राप्नुयां लसेयं॥ ॥समुद्रं वद्ध त्यादि। प्राङ्गीर्वर्तयन्ति नयन्। अस्ति मंत्रयता हे। आपः वा युष्मान्।

समुद्रं प्रतिप्रहिणोमि। प्रस्थापयामि। गमयामि। अत्र तः स्वां स्वकीयां योनिं कारणम्। समुद्र मसिल द्वी कृत्य। गच्छतापु

अतः। युष्मत्प्रसादद्वो अस्माकं वीराः पुत्राः नातं श्च विश्वानाः। संतानपुरुषाः अन्त निष्टाः अनुपहिंसिताः।

उपघातरहिताः। युष्माभिर्नासवन्तु। मन् मन्त्रः सकाशात् पयः अर्घजलं परासिक्ता प्रत्यागतं पक्व तमपः

तं मा नवन्तु। सद्देवाहमर्घ्यैर्हेन वामी तार्घः। यदि वा परान् शत्रून् अभिषिंचति असिंचति त्यं वशीतां

प्रत्यासेविणोनि। मामेव शत्रवः कदाचिद घं प्राप्नुवन्त्वित्यर्थः। कति लशाहुतिरुमिवद्भुवचना जातमन्यन्तातवापुराः।

शत्रवः अरिष्टाः उपहतिवर्जिताः मा भवन्तु। मदीयमर्घजलमपि विषयसदेव भूयात्। रिषो उष हिंसायां। रिषणं

हिंसनं रिष्टं। नपुंसके भावे क्तः। न विद्यते रिष्टं हिंसा येषां ते अरिष्टाः। पुत्रा वीराः। पुत्रे विदयतवदविसंहशीति

६

तो तो रापः त्वयि शापः पशवः सन्तु। सोमक्रय्यपा मूमीक्रयति वा समर्घे दत्वा विया। सोमक्रयणी गोस्त्री। यजमान।
हत्या। शिष्यमाशास्त्र। दे। गा। या। या। त्वया। समरवंःह। त्वा प्रकथनो संदर्शनं कृतवती। देव्यादाना द्विगुणा धुक्रया।
धिया। प्रज्ञया। सदार्थ तृतीया। उरूर्वन्तरक्षमा। समरव्यव। अहं संदर्शनमकार्षं। दक्षिणया सह। गोर्हि प्रायस्सोदक्षि
णादीयते। उरुवन्तरक्षमा। विस्तीर्णं दर्शन या। मा हिंसीः। वा वाश्वती नानागतवर्त्तमान। विप्रकृष्टं व सुस
यत। सा त्वं मे मम। आयुर्जीवितं मापम। वीः। मा व खेडया। मा। अहं तव प्रमोषिषीः अपनय ये। वीशंयुरलं
नेयं। हविदवितव संदर्शनसति॥ ॥आ वामत्विवसः। सक्तन्मंत्रेण। आ मा गन्नित्यादि। अत्र वामनादकेन म
ध्काराणि। पूता वयवः सर्वोत्तमर्गुणैर्युक्त तदाहा। न तु दकसंबोचनं वा। उदकाभिषिक्ता वीरूरूणदेवता वा। हे वरुण। आ
वमनीयादकया। मा। मां। यशसा सह। आगन्। आगतं तेजसा। वलवर्द्धसनं सह। संसृजा। संयोजय। यदि वा मां।
यशसा समृद्धया सह। आगन्। आगमय। संगतं संवर्द्धं कुरु। आङुपसर्गो गन्नित्यनेन क्रियापदेन सहास्संबध्य

८

तः। देवकर्णंदेवतोकादकं। यस्त्व मानमनीयतूपेण मामांपश्यागतूः। आगतोस्मि। सत्वं मां यशसा वर्च्चसा। संसृज। सं
ग्राजय। यद्वायोर्ईत्वाप्रत्यागतः। आगतं। आगच्छं। आगतोस्मि। गमुश्चक्ता। नस्याद्यतन्पांसन्पावा। इणावाश्चद्यतन्ये
आगत्वि तिनिपातूयतच्छेदमिद्दष्टान्नयुनिश्चद्यनर्मनः। विकथ्यमानेयजमानेवावयूति। ग्नमेमम। मनः। आगतूं
आगतं। आयुर्द्दीवितं। प्राणः। सुखनामिक संचारी वायुः। आगतः। तमेवंभूतं तेजसा यशसा संपन्नं। मांप्र
जानां पुत्रपौत्रादीनां लोकानां च प्रियं। प्री तं कुरु। मंपशूनाम्। गावश्वादीनां वाधिपतिं स्वामिनं कुरु। तनू
नां। शरीराणां वा निष्टिं त्रहि सर्वं सुखङ नकं। मां कुरु। मित्रस्य त्वेत्यादि। इह मधुपर्के मित्रं वं चक्षुषा ईक्ष्या।
त्वा। त्वां प्रतीक्षा पश्यामि। नं वे मित्रः कथं च न हिनस्ति॥ ॥देवस्य त्वा इति गुणं युक्तस्य। त्वां त्वां सवितुः प्रसवितुः
प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णः। हस्ताभ्यां। नस्वाप्स्यां नं पृच्छि देवानां मा गच्छतीति। इविर्यहणिका मन्त्रः॥ ॥
नमः श्यावास्यायेत्यादि। श्यावास्याय। हे कपिश मुखाय। अद्यतइत्यन्नं। तस्याशनं प्रतणं। अन्नशनं। अन्नस्याश

७

ना। अकारलोपवाच्छन्दसि। अग्ने ते नव अन्न शना। अवनीयो। यद यद्व्य मा विद्धां सृतं। मिलितं। तत्रेतवा। निष्क्र
न्ता। मि। निरस्या। मि। छिनद्मि। अपनृयामी त्यर्थः। कृ तीछेदने। आविद्धं व्यधताडने। विद्यात्रस्मकः। संप्रसारणं
यस्यादि। घढधभ स्यात्। द्वितीयचतुर्थयोः दः। उ स यत्र नि गृह्णातृ। आच्छान्न निरस्मन्यामि गापज्जावः। पूर्ववायुश्च
तुमीसीकरणावर्त्तना। अर्थान्यापृथार्थ॥ मिस्वर्णार्थत्वाथे त्पृथ साववार्थः। आविद्धमित्याउः। पस गसं
दानितकत्वेनसंलग्नीकरणवर्त्तिना। अने कार्थत्वात्॥ यन्मधुनइत्यादि। तस्पत्यव यवलक्षणा षष्ठी त्रिर्य
हणमकद्वयकर्माहेत्ता। सहकर्मे त्रवचवशे कावुदासार्थे। मधुपर्के स सामचना छिष्टो न वति द्विजइति उच्छि
ष्टोपि मंत्रान्क्तिः। अथमंत्रार्थः। मधुनश्च मकरंदस्य। प्रभूतस्य। यत्ता। मधव्यम। मधुनि साधु। यो गंधप्रमुक्तेथ
न मांरूपं। स्वरूपावस्थानमपृतलक्षणं। अन्नाद्यं। वीर्यादिवत्पालक्षणार्थम्। अद्यन्तदत्तमन्नाद्यं। सद वसर्वाःतन
सर्वरूपापन्ना। हं। परमः सर्वस्यः सर्वोत्तमाधिकः। मधव्यस्य मधुपर्कादरस्य। अन्नादश्च। त्रमानात्पानस्यादाता

२ धुम

सोक्षाचक्षुसानि मवामि। मधव्येन। अश्रास्वा द्येन मधुनिसा धुमधव्यमृ। तत्र सा धोय। ॐ लोयो गपा हितस्व सा धुस्य्यने। मधुने हितंवा॥ ॥मधुवाता इत्यादिऋचं मंत्रः। एताभिस्त्रिभिः स्टपि ऋंमृग्भिः प्रत्यकं वा मधुपर्कप्राशनमा कुर्यात्। मिष्टकामयोदधिमधुघृतेन ऋक्। मधुवाताः गायत्रच्छन्दः। विश्वेदेवा॥ मधुमन्तारसवन्तः। सुखप्रदाः। वाताः। वान्तु। प्रवहन्तु। ऋतायते। ऋतमिच्छते। यज्ञमानाय। मधुक्षरन्ति। सिंधवः। स्यंदनाः। नद्यः। अमृतं क्षरन्तु। ऋतं स्त्रवन्तमृतमधुसेषजमिति। माध्वीः। मधुमत्यः स्वादुरसाः। नोऽस्माकं। सन्त्वोषधयः। इति प्रथमं मधुशनं॥ ॥नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुना वसन्ततु सुखदायिनी भवतु। उत। अपि। उषसः। दिनमुखानि। मधुवत्। तपोधनादि सिद्धहेतवः सन्तु। मधुमत्पार्थिवं रजः। रजो लोकः। मातृभूतः पृथिवी लोकः॥ मधुमत्। मधु मानु। पुष्टिकरो नः वत्। द्यौः स्वर्गलोकः पिता। पालयिता अस्माकं। मधुशुनक्तदस्तु। मधुमती द्यौः पितृभूता। न त्वस्माकम्। सर्वत्र मधुशदास्सन्तुऽपि प्रत्ययस्पतो पद॥ ॥अथवृत्ती

मधुपर्कप्राशनं। मधुनक्तमित्यादि द्वितीयप्र

१ सर्वत्र मधुरा सन्तु

८

८

8

यथाशनं मधुमान्नः। नोस्माकं वनस्पतिः अश्वत्थादिसमूहः। मधुमान्। यद्रूपसा वनभूतः। अत्राणिष्ठुगादिरूपेण
भवतु। मधुमान्। यद्रूसा धनभूतः। सुवृष्टिकृत्। नोमध्वी सूर्योस्माकं भवतु। माध्वीः। मधुमत्याः भवत्वः। त्ती भवत्या
गावो येन वः सुरमयस्त्वास्माकं। यद्रूनिष्पत्तिहेतवो भवंतु। नसोवेमस्थिति। याश्चादीन्यस्कारं नसवन्ति। लोकानि सा
नुराणि भवंतु॥ ॥अमतिसंभवोवि कल्पा॥ व्यवस्थितविकल्पावा। ननु तुल्यविकल्पः। व्यवस्थात्रनि
यमितस्यनियमकरणाम्। आचार्योदिष्ट आयावरः शिष्याय। नाडाअमेघरनिनयेतु। संभवाऽसंभवाप
कृयासर्वेषांवासर्वेपक्षा। यथा मुनिर्वा ॥ ॥मकं मम वा कुर्वाणीसरभृती॥ यास्यवदनेस्तुनसोः प्राण।
वायुरस्तु। अक्ष्णोश्चक्षुर्भूतश्रोः। मम मनस्कुरन्तीद्रिया त्वं मनुपदहं तं दर्शनसमर्थकं निमिकारूपाणजीवात्मस्त्वा।
रूपं अस्तु भवतु। अक्षीशाद्यो पितेज्ञानवत्कुरस्या विनिवतु। कर्णयोर्नाधारयाम्मेश्याचमतींद्रियं यस्यातापुरुषास्तु क
र्णः शकुलीकानन्तोदिशा॥ यवणविवरसरुकं ४ वलंश क्रि ४। ॐऽउमूऊः। अरिष्टानपुह्हिंसितानि। एतेनसकलं।

ष्ट्रियपट्टकरणत्वाशंसनमात्मनः॥ सूत्रोद्देशेण संस्कारो वयवानां कृतो भवति। तथा रूपाणोन्नव प्राणेना मन्नवति।
वदनवाक्यशंपस्वकृः। शृण्वन्तुरोत्रं। मन्त्रोनो मनः॥ तान्यस्मैस्पता निकर्म्मानामान्यवं। सर्वोऽयमाण्केकमुपास्ननसवदा
ख्रत्रस्मास्वेपातए केकोनसवमि॥ ॥वोञ्चाचाचोदकार्यतितादर्थं रुद्रेथी॥ ॥माता रुद्राणां मित्या दिहृयं गोः मा
ता जननी॥ एकादशरुद्राणां दुहिता पुत्री। ।क्षवाद्यष्टवसूनां स्वसा। भगिनी। द्वादशादित्यानां। अमृतस्या अपी
यूषदुग्धस्यपय। नाभिःसन्नहनंकारणम्। स्थानं कृत्वे। तु विततं पूर्वा यं ब्रवीमि। कस्मै जनाय तु संयजमाना
या। किं विशिष्टाय। विकितुषा मननावते। शानसपन्नाय। किं ब्रवीत्याह। एतां गां धेनुं अनागाम्मपराधाम्।
मा वधिष्ट। मा वधमकार्ष्ट। यूयं गोवधं मा कुरुत। तद्धे यजमानाः। मा हिंस्यात्। पुनः किंभूता मा अदितिं। अदीनां देव
मातरं। यदि वा दाश्रवखं हनो दानं दितिः। कि पश्चान्नमः। भवत्यात्मादेशः। अमु ष्यावेति। अर्घ यितुर्मा मादेशः॥
पाप्मानं दुरितं प्रत्यवायं हनो मि हन्मि। अथ यद्युत्सिसृक्षेत। उत्स्रष्टुं त्यक्तुमिच्छेत। तदा पाप्मा पापमुद्दायाहतः॥

बर्वां सावणा॥ अद्यतन्यांउत्तमपुरुषेअमा। अणामुवीत्पणा। अणिवत्वाडुपधायात्त्वं। छंदसत्वादडागमलोप४।
सर्व्वाविसनकय। सर्वकालेघुछन्दसिपवावंपबावीमीत्पर्थे४। विष्कान्नुकंवीर्याणिप्रवाचमितिश्रुति४। कि। किन्न।
ज्ञाना। विकनति। कत्सु। ह्वि। कवर्गस्यच। विकित्वा। ता। तस्वतस्वउर्थेकवचनं। ङ। विनामचंड्ना। दित्वा। दिनावस्या
त्वांषत्वंवा। विकितुष। विड्डषासीदहातं॥
सीदहातःस्वउस्नाकविकित्वा। नि। निश्रुतिश्रप। सिद्ध्ष्टकारी। ध्व
मधिका। संज्ञानानः। माय। विष्टा। हनाअ
घतन्यांमध्यमपुरुषवङुवचनान्ति। हन्तेर्व्विधिः। अद्यतन्याव
वधिः। भिन्नु। द्वड्डागमो। नांतत्वात्। नावान्
। घत्वंत्वा। तस्पढत्वा। मायागडागमा। ऽन्यावः। हनोमी। तु। कवित।
हन। प्राणवियोजन। इति। तना। दा। पठन्ति। तेन। तनादकविकरणः। हन्नेवाका। भागमछेदसि॥ ॥अथेनांकन्यांवच
अथावक्ष्यंपरिअपयति। ऊर्वांगच्छेतिमंत्र। णावरसमंत्रपाठ४। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः। तंत्रत्रपादव्यादेवताः
पनिक्षपनेविनियोगः। हे। कन्यकऊर्वायावहु। इलंगच्छ। पाइदि। मन्त्रासहे। पारिधत्स्वपरिवहि। वासः। भवस्यूयाः। इ

१०

ह्वीनां मनुष्याणाम्। अभिशंसनमभिशस्तिः। अभिशापापवादः। न स्मा सा नि रन्धती त्पृभिशस्ति पावा। अनोम
निपृहत्यादिवन्निप्रत्ययः॥ शंसुप्रमादे। शतंवशवदः। वर्षीणियावक्रीवा। घाणिदिः। सुवर्चाः। तत्र स्विनी। सहपासा
ती। वर्धिंच। घनंवा। डुत्रांस्व। अनुपश्चात्संव्यय। अतिष्ठा। संघृणीघ्व। उत्पाद्यस्या। शीशेक्तुत्रा। द्व आयुष्माति। इदंवा सः पवि
वृत्स्वा। संवृणीघ्वत्यनुमता॥ ॥ इष्टयो मनुष्याः सवति इष्टवत्सुधिवदमिनिवत्। आक्रुष्टीना मितिपश्ल
षकर्षकाणाम्॥ ॥ अथान्तरीयमहतं वासावरः कन्यां परिश्रापयति। वरस्य मन्त्रपाठः। ऋगती वस्त्रनिधा
दधिषया देवताः। या देवी अकृन्तन कन्तित वत्सः। यादेव्यः तन्त्रं वीनवत्सः वश्नंश्रवयन्त। प्रथमार्थद्विनीयावे
त्र॥ तंतुसन्तानं। तन्तुसन्तानं संवेधं यो गंतिक्त तव त्पः। यास्वअन्त्वत। विस्तारिनवत्पः। ३ वानूपेण। वशष्ट्रावक्रगति यह
थः। देव्यादानादिगुणयुक्ताः। अत्रत्याननार्थः॥ याश्वतन्तू ननितः। सर्वतत्र मयपार्श्वयाः॥ अपितं तथा न ऋग्रथि।
नवत्पः। तुनी। खेमा दिव्या पारेणपा तानूपाघ्यात नकल्पितवत्पः। तिडांडा भवन्ती निपश्च मधुकृषवकुंवनार्थमध्य

१०

10

मधुरूपकवचनम्। हे कन्यके तादेव्यः कार्यकारिण्यो वनं व्यादात्वा राधयत्वेन वा। जरापर्यन्तं दीर्घकालजीवनार्थी
मव्ययस्वोपरिध्या पयत्विति पुरूषवचनमध्यत्प्रयः। हे स्वायुष्मति। इदमुपात्तं तं वासः। परिधत्स्व। उत्तरीयत्वेनाङ्गृण
ष्व॥ ॥अथैनां कन्यां वरोऽसमञ्जयति। परस्परं समञ्जयाम्यामिति कन्यापिता। वरस्य कन्यायाः संमुखं मंत्रपाठः। प्रजापति
रनुष्टुप्। विश्वेदेवा आपो मैत्रीकरणे विनि योगः। हे कन्यके नौ आवयोः हृदयानि मनांसि। तन्निक्षब्द्यापापानि
संकल्पविकल्पात्मकानि। विश्वेदेवाः आपश्च समञ्जन्तु निर्मलीकृत्य याजनयन्तु। मातरिश्वा वायुः सुखसमन
कुःधाता प्रजापतिः परिष्वादेष्ट्री धर्मोपदेष्ट्री देवता। आवयोः हृदयानि संदधातु। उपसर्ग समन्तु स्पष्ट
नानदादित्यादि॥ ॥पित्रा प्रत्तादत्तां कन्यां संकल्पपूर्वकं वरः। आदाय स्वीकृत्य ततो गृहाः संतरात् तत्र हस्ते गृहीत्वा मंत्रमु
पदेश मार्गाद्रुतिवरः। इत्यत्र निरूपानरूपं। यदेषीत्यादि। अस्य प्रजातिरनुष्टुप्। पवमानश्च पति हे कन्यके। यत्र। एषि गच्छ
सि मनसा। विद्वेनादूरं। देशं। दिशः। ककुभः। अत्र तत्र स्वीकृत्य पवमानश्च वाचा वायुवद्बिलम्पस्वभाव तस्वं तत्रात्मानम्। अतः प

कन्यके

वमानो वायुः। हिरण्यपर्णः सुपर्णी पर्ज्जन्यः। विकर्षी यत्यं वगरू त्मानु। त्वा। त्वां। मन्मनसां मङ्गलवित्रां करोतु। समायन्त्राम
यमुना गिरिर्विदधातु॥ ॥अघोरचक्षुरित्यादि। समीक्षणमन्त्रः। हे अघोरचक्षुः अक्रूरचक्षुरेधि। भव। चक्षुः। शङ्खनच
क्षुरिच्छिपकनीनका स्वपञ्जीवात्मपश्यनिविश्वरूपं। नघोरा पापदृष्टिर्यस्याः। अपतिघ्नी। अपतिघातिनी त्वं एधि। भव॥
अपापदृष्टिः। सती। अपतिहन्त्री भव॥ एतत्संख्याका नवशादलरूणानि सर्वाण्येव यान्युक्तानि। शिवा। शान्ता।
११ पशुभ्यः। पशूनां भव। चतुर्थी आशिषेव ति। सुमनाः प्रसन्नचेताः। सुवर्चाः तेजस्विनी। अग्निहोत्रादिव्यापृ ११
रैश्वर्यशक्तिशालिनी। वीरसूः। सत्पुत्रप्रस वा। देवकामा मयते। अग्निहोत्रहोमपञ्चमहायज्ञादिना शुश्रूषार्थी
देवैः कामयते। आश्वयुजादाशादिभिः स्वपुष्यार्थम् आस्थितानां सुखकारिसंकल्पाघादायिनी। नास्माकं संबन्धिनं मनुष्यजा छपदे
ता वरं तु प्रदत्ता महिष्यादिनृपादिपदवल्लभपदवति। तासत्यर्थं च तु अर्थं कवच नं जोऽपुत्रो वदीरत्यति श्रुतेः॥ ॥सा मादा
दाति स्वरूपा स्थानं ह मां जातमात्रामेकां वा कन्यां सामादद त। दत्त्वा वानां सार्द्धपर्यन्तं यं मुक्ता गन्धर्वाय ददौ। आदित्या।

सगं॥ गन्धर्व आदित्यः अग्नेयदद्दात्सार्द्धं वर्षद्वयं तु त्वा अग्निरप्येतावन्तं कालमुपभुज्य रयिपुत्रमहितामिमाम् अथानन्त
रमह्यं मां कन्यां मह्यं प्रदा नाददद्दित्यनीतेकाले शंतद्दूः। सस्तनपडागमलोपश्श्रुप्रभावा। एतेनाष्टवर्षा भवेद्गौरी नि
पतिर्णयस्य मुख्यः कालः॥ ॥याज्ञवल्क्यः॥ सोमः शौचं ददावित्यादि क्रमात्कन्या नां वर्षा देवता। सेतिनश्लि ज्ञान्का पूषादेव
वता। यास्सर्वलोके साक्षिणी पूषादेवता ।सानास्मान्त्र्ययेनां कन्यां शिवतमामुकल्याणवतीं कृत्वा एरयो।
इरयतु। प्ररयतु। ममानुगामां मायना॥ श्विदधातु। सा च कन्या पूषया महश्यपतां प्रापिता नोस्माकमर्थे
शतीकाम यामांसिकामा ऊरू संश्चितानी। आकुनारूर्द्धं सागदंडा विहृया। विहरन्तु। विहृणोतु। प्रसारयतु।
प्रयाऊनमाह। यस्यां यानावयमुशन्तः सुरतं कामयमानाः मैथुनमिच्छन्तः प्रहराम। प्रवेशयाम। शेपं शिश्नमा घस्यां
कन्यायां त्वाउ एव कामाः अभिलाषाः बहवः। धर्मार्थकामविषयादयः। नास्माकं निविष्टनिवेशनायं प्रवेशन।
यावेरयन्नि निविविष्टे निविष्टानि इत्यर्थः॥ ॥ देवे॥ यस्तन्यां ऐरयदिति। प्रान्तत्सत्वयत्ता पश्चाद्दृशः। विश्रपंचमीवशा।

शनुङ्ः। सं प्रसादनं। मदादित्वादि। विनद। विनहनु। नुलोपः॥ अथवा। व्यत्ययो हिवक्कलंक्कदसीतिवचनात्। सर्वका
लं बुसर्वा विजक्ता यश्छन्दसि नववन्त्रि। पातिसौख्यं व्यत्ययश्च विभक्ता। नां कालस्यवचनस्यच। लिंगस्यापि श्रुतोलो
पः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा। प्रहाणा घातव्यापारे। शिश्नं मद्र्यान्यान्संप्रवेशयामः। नाक्षुस्तताजुहोति। द्वादश
यजूंषि। मनोभुवनस्यत्यस्याः प्रकाः॥ अतापाडित्यादीनि। अग्निं दुव्यता। याः अग्निः अतंत्र सत्यं वसा
हेन। मृष्यति। सन्तानि सत्यान्यवितथा। निवसमानि स्थाननामजन्मानि। यस्या तस्य वाग्रंगो यद्ब्रूपंमे
पापस्य। ॐ षषयाः ज्ञाद्याः॥ अप्स्वनसः। सहवानि ॥ तासां वाप्सनसां सुद इह तिनाम। उपवीमिदीन्
ॐसर्वं प्राणिजातं मोदन्त। हृष्यन्तीति मुदः। मुदः प्रीत हर्षस्यात्यानंदं शीलवान्मुदः। सोम्निगोपर्द्धरूपानोस्माकं।
इदं प्रपा। असुमात्मानं मो इदं द्विजनजो वा। अस्मत्संबोधिनं वा प्राणो वा इदं न। कन्नं तजः। कत्रियं व पातु नन्द
नातस्मा। स्वाहा वाटा। तास्य ॐ षधीन्यस्वस्वाहा। घत्यदंश्च स्वाहाकारः परोरूंवषट्काट इति श्रुतः। आथातोना

१२ म्र १२

12

ष्टमादन्तदत्त। तद्राष्ट्रस्ततां राष्ट्रस्तत्वं। देवाः राष्ट्रस्य रक्षिताभिनिः। राष्ट्रं रक्षितुं श्राददत एव प्राभुवन्। गंधर्वाप्सरसो
स्यांगुह्णाति। गंधर्वाप्सरोराज्याङ्गुह्णाति। गंधर्वाप्सरसो हि मूलावदका मन्नथीनां येन स एवेन्द्रूपेण गंधर्वाप्सरस स्व
यन्ति। तस्माद्यः कश्चन मिथुनमुपपद्यते प्रतिगंधर्वं एव स रूपं च कामयते॥ ॥तद्यन्मिथुनानि राष्ट्रं बिभ्रतीति मि
थुना एते देवास्तस्मीभूता राष्ट्रभृतः॥ ॥ सं॰हित इत्यादि॥ सूर्यः सं॰हितः। एष ह्यहोरात्रे संदधातीति
सं॰हितः सूर्यः। एष ह्येव सर्वसामा स। विश्वसामा। तस्य च मरीचयोऽप्सरसः। मरीचयः सुसंभरणा वः। ता
सां च आयुवो नाम। आयुवो नाम। ता हि व मरीचयः प्लवन्त इत्यायुवः। आमिश्रयन्त्य इत्यर्थः। तुल्यमन्य
त्। सुषुम्ण इति सुषुम्णयज्ञियद्ध्यन्। सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्यैव हि चन्द्रमसो रश्मयः स चन्द्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्य
प्सरस इति संदर्भाह गंधर्वान् चन्द्रमसो निमिथुनं समहाकर्मलक्ष्यरुयानामेति। भाकुरयो नामेति नाम॥
दिनवत्त्राणि क्रतुर्वन्ति॥ ॥इषिर इति क्षिप्र इत्यर्थः। विश्ववाता इत्यर्थः। सर्वे वायवः कर्वातीति। अपाघाकर्जः॥ ॥भुज्युः

सुपर्णोऽसीतियज्ञोवैसुपर्णोयज्ञोतिसर्वाणिभूतानिभुनक्ति।स्तावानामेतिदक्षिणावैस्तावादक्षिणाभिर्हियज्ञस्तूयते।
यावद्यावद्वस्वदक्षिणांददातिभूयएवसः॥ ॥प्रजापतिर्वैविश्वकर्मासइदंसर्वमकरोत्।मनोगंधर्वेसंज्ञ
मेरक्षन्तीतिमिथुनेनसहाब्रकामत्पृथानामसुंस्पृश्यामानिवाएषयज्ञस्यस्मामर्यत्सूर्यावासमन्दन्तीतिनास्विन्त्यं॥
नास्त्वितितस्याक्षौवंयुः।तैत्तिरीयश्रुति ॥यद्वाष्ट्रभृद्गीराष्ट्रमादन्तेदन्तराष्ट्रस्तेनाराष्ट्रभृत्त्वं।राष्ट्रंवित्त
ति।राष्ट्रंधारयन्ति।अनाधाङ्गिस्वारस्या। सनोभुवनस्येतिपाकयज्ञराष्ट्रभृद्धोमः।द्वादशयजुर्भिर्द्वादशाहु
तिकोहोमः॥नाष्टभृतः।द्रष्टव्य।फलेच्छया। जुहुयात।जयास्यानानांस्वष्टृच्छत्रुफलकाम्ययाजुहोतिज्ञान।
न्यनकर्म्मणिच्छेतिवचनात्।येमकर्मद्वेच्छेत्॥अपिहिनिच्छेत्।द्वतिज्ञानंजुहुयात्।सप्तहोमःसमिधामसिला
यः।तस्मात्काम्यमपिकर्मेतत्कर्तव्यमेवेति।अथजयासंज्ञकमंत्रहोमः।अत्रयथासूत्रनिर्दिष्टंपृथङ्मन्त्रमंत्रः।
स्वाहाकारान्तेरवहोमः।स्वाहाकारन्प्रदानाहृइतिश्रुतिः।अत्रसर्वेषांमंत्राणांमंत्रमध्येदवता।त्यागोपमन्दर्श

१३

नात्। अनेन होमेन तस्या एव प्रीणनं। अथ मंत्र स्वरूपार्थः॥४॥ वित्तो ज्ञाना स्मरं हृदयम्। तस्मै स्वाहा। सुकृतमस्तु।
वित्तिर्वेदनं बुद्धिः॥ वित्तिर्वेदना चेतयमाना। पतिहृत्पकारिणी। अध्यवसायात्मिका अर्थ्याहिकात स्य सुकृत
मस्तु। एतस्य चापेन्द्रयावः समुच्चय। नमः स्वस्ति स्वाहेति चतुर्थ्या व्याख्या शेण व्याख्या च धर्मोऽग्निर्ज्योति चित्त। यथा
याग्निर्ज्योति स्वाग्निस्तस्य स्वाहा। आकूत नमाकूति चित्तप्राय॥ आकूतमनेन वा। आकूतं न वा आकृतिश्च हृ
वीदेवता। एवं विज्ञातं च। विज्ञाति स्वा मनस संकल्पविकल्पात्मकं मनः। अन्तःकरणान्द्रियं हृदयाख्या
वा बुद्धिरिति सेदः। मां स्वादर्शनो स्तुताव पि। यदाकूतात्समसुस्रोदित्यादि। यजुषस्य पञ्चापतनामिष्पा
यात्समसुस्रोतात्तदगात्। यज्ञा इति शषः। मनसः काममाकूतिमिति। शक्वरी स्वगण देवताः। शंक्तुशक्को। आत
मनिष्ठनि। वपनि विवा। अन्यस्यापिहृत्पन्नेर त्विप रफस्या शक्तुवत्निहिगावो जगड्ढन्नर्तुवाहनदाहनादि सिः
नाम्यः स्वाहा। त। दधिक्रा अस्या देवता स्या वा दर्शपौर्णमासाववान्तर कल्पालश्वेप यज्ञसाधकास्य देवतो। हृद

१४

द्रथन्तरसामैत्राल्मकेदेवतेप्रजापतिर्ऋग्यानित्यादि॥ ॥शत्रुञ्जयेषिणे इन्द्रायप्रसन्नः॥प्रजापतिर्यज्ञीयतमं त्रा।
स्मानजयसंज्ञकान्।प्रादात्।किं विशिष्टायपह्वल्लसेक्तितकाणाय।वलवन्नायायाय:पृतनाज्येषु।असुरसेना।भिम
वेष्वाश्वमर्द्दनेषुविषयेउग्रः।उजूर्णायुवः।प्रवंडः।तस्मै इन्द्राय।विशःप्रजाः।समन्नात्।अनमन्नानमस्कारं वकुः॥
तदायनाम्नदाज्ञा।कान्विप्पावन्नृञ्जनित्य र्थ॥सइन्द्रः।उग्रःशासकः।सइवस्वा।इत्वार्थेसमुत्वदार्थः।सव
इन्द्रः।इव्याहवनीयः।इष्यावनूवास्वाह तिहविःसंपादनम।तथावतेत्रिनीयश्रुतिःदेवासुराःसंपन्ना
आसन्।सइन्द्रःप्रजापतिमुपाधावन्नात स्माएनानऋयानयायछनृताजुहोत्त्ततोवेदेवाऽसुरानजयन्न
यदजयन्नतज्जयानीऊपत्नमासंयन्नाःसन्नद्धाः।शत्रूणाम्महस्पर्द्धमानेनजयमानेननतेद्धातव्याः।जयत्येवतांपृत
नां।एवंजयादशजयासंज्ञाः॥अथाभ्यातानानांमन्त्रार्थःप्रस्तूयते।अग्निर्भूतानामित्यादि।इत्यष्टादशअभ्यातानसं
ज्ञकायद्देवाःपात्मनानेवसुरानस्यातन्वतदभ्यावानानामभ्यातानत्वं।अस्यातत्वता।आयुधानिप्राहिण्वन्॥

१४

14

अग्निः भूतानां। प्राणिनां मधिपतिः पाता। आयुर्वा अग्निरायुर्नैव तदात्मं यन्न इति श्रुतेः। अत एवाधिपतिः स्वामी॥ आ
धिपत्येनैश्वर्येण सर्वेषामुपरि वर्त्तते। पृथिव्यादिभूतानां वा॥ अयमग्निः ज्ञानरूपत्वेनोत्पत्तिसंहारकरणसामर्थ्या
त्। सोऽग्निः मा मां अवतु रक्षतु। क्व। अग्निना प्रज्वलितविषये। वेदाध्ययने वा। अथवा अग्निसन्ध्याग्निहोत्रा। ब्रह्मनाधिक।
रणहोमेन एवं महायज्ञपिंडपितृयज्ञे
शिकर्मणि यज्ञोपकर्म्मणि गार्हपत्याग्न्याधानादिकारात्॥
अग्निर्देवेन्द्र। इन्द्रय कृत्य। इन्द्रो नवधर्म्माणि वि।
षये। अस्यामाशिषि। प्रार्थने। कृतमेवाकाङ्क्षा शंसनविषये।
अग्निर्मां पातु। पालयतु। अस्यां। मन्त्रोक्ता
या मुख्याशिषि पुरोधायामाहुतायां। पुनाद्य क्रियायाः। ध्यानं स्था
नं वा अग्निर्वितिः साधुवा क्षा। तस्यां स्वधाव तुः। पोत्रादिन्यकर्म्मणि छान्दसः प्रयोगः। यद्वा वेदं डनीत्पौरक्तु शब्दः। य
त्पुनाहितः॥ अर्थविधिर्वेविदितानां शास्त्रीक्तं च यो मर्वार्थतत्ववित। अग्निचार्म्मणि। कर्म्मकृत्य। अस्यां देवहूत्यां। देवा
ह्वाने देवहवनयागवाः इति सर्व्वत्रानुषंगः। मन्त्रपती कस्यचानुप्रक्रिया तु षंग ४। सर्वेषु मन्त्रे वैवमवानुषंगः॥

१५

इन्द्रः स्वाराट् । द्युलोकानां येषां देवानामधिपतिः स्वामी ईश्वरः । स मामवतु । एवं सर्वत्र । यमः यमपितॄणां । पृथिव्या
इत्युपलक्षणम् । तद्वर्त्तिलोकानां वायुरन्तरिक्षस्य तत्रत्यानां लोकानां । सूर्यो दिवोऽधिपतिः स देवतैः स्थितैः सद्वी
त्र प्रकाशकत्वात् । इत्यादि । चन्द्र ७ सोमो ग्रहाणामधिपति तन्मावतु । अन्नमूलं हि सर्वाः घाद्येः सर्वाः संपदः । स वि
तावेद्वानां प्रसविता । त्वाष्टा रूपाणां शि ल्पानामात्मकृद्वे रूपाणि करोति । विष्णुः पर्वतानां । पृथिव्युद्धा
रपर्वतानां यथास्थानस्थापनात् । मरु तः परस्परं सूत्र गणानां । ततो विस्तृतास्तेषाम् तथावत
त्तिरीयश्रुतिः । देवा वै यद्यज्ञे कुर्वतात ६ दसुरा अकुर्वत तद्देवा एतानन्यातानापश्यन् ताननस्पातं तन्व
त । यद्देवानां कर्म्म आसीदार्द्ध्यत । तद्यदसुराणां न तार्द्ध्यत । येन कर्म्मणेर्त्सेत्तत्र होतव्याः । ऋध्नोत्येव तेन कर्म्मणा ।
अभ्यातन्वत । विस्तारयामासुः । सविता प्रसवानामभ्यनुज्ञातां रुद्रः पशूनां । ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः । परिकीर्त्ति
ताः तेषामधिपतिर्यस्मात् पशुपतिः स्मृतः । अग्निर्नैत्यिक्यादि दिव्यग्निः । आसे समन्त्रः । एतु ग्गाछत्रा प्रथमः । आद्यो मुखः ॥

१५

15

प्रक्षनः। अत अग्निर्विदेवानां यविष्ठ इति स्वरूपम्। देवतानामिन्द्रादीनां मध्ये आगत्य च। सोग्निरस्या। अस्याः क
न्यायाः पूर्जा। पुत्रादिकी सा विनी मुंचतु। मोचयतु। मृत्युपाशात्। तदेतन्मृत्युपाशबंधविमोचनं अग्निना कृत
मित नवं यविमोचनकरणं। अयं वरुणो राजा। अनुमन्यताम्। अनुज्ञापयतु। यथा इयं स्त्री प्रसूता सती। यथा पा
त्रं पुत्रसंबंधि। अघं व्यसनं। शोकं मा गां॥ | प्राप्नुयात्। न रोदिति न रोदिष्यति। कदाचिदपि अत्यवि
योगमानवत्वित्यर्थः। अस्यैव तृष्यद्वि। | कूलच्छंदसि षष्ठी चतुर्थ्यर्थे वतुथी। उद्देशात्कर्त्तव्यवचनपुरुषक
लषु॥ ॥इमां कन्यां अग्निः त्रायतां॥ | इहपत्यालिप्सायां अग्निः पालयतु। इमां पत्नीम् अग्निः। हा विगंहि
लानक्षतु। अग्निः हा च मयाकविष्यमाणमित्यमाराधयित्वा। शास्त्रा। पूर्जा। उच्चाश्छिमन्त्रानं। अस्या। अस्याः कन्यायाः
संबंधिनी। सा विनी। सन्ततिनयतु। दीर्घमायुः। चिरजीवित्वं प्रापयन्तु। किं वा अश्नुन्यापस्यां संपूर्णा इति निक्ता
संगा जीवतां पुत्रादीनां संबंधिनी अस्तु। भवतु। अथवा। नित्यं मर्त्यसंगत्यां गा अस्तु। जीवतां दीर्घायुषां। अपत्यानां
चिरजीविनां

मियांमाता। जननी अस्तु। एतस्याः पुत्रादयो मा भ्रियांत्ता मित्याशास्ते। किंवा पुत्रं पौत्रसंघं धि। पुत्राणामानंदं। पुत्रस्तु
त्यं सुखं। हृयं माता अपि विबुध्यतां। अपि सुखानविधिवमत्तु नवन्तित्यर्थः। अथवा। माता पात्रं पुत्रसंवं बुध्यान
दं प्राप्य। अपि समं ननः। विबुध्यतां मा। ऊागन्तु॥ ॥स्वस्ति न इन्द्र इत्यादि। हृयड आयाय। इत्यागकर्त्रः। यागनिष्पत्तेः हि
तः। अमेः। अयथा। अन्यथा। कृतानि वि श्वानि। सर्वाणि कर्माणि। ब्रात्ययथा स्यात्। अविभिन्नाणि।
कल्पाणावन्ति। संपूर्णानि यथा भवन्ति तथा कृत्वा नो स्मत्स्यां। ब्रहि देहि। कथं सह। कया। दिवा। द्युलोक
नसह। पृथिव्या च सह। यद्द्रविणं धनं अन्न रसं। इह मा दिह्य पो। अस्यां महि। मह्यां। दिविस्तवं गं ऊात्तमुत्पन्नं। पश
स्तं। प्रशस्यमु शस्यं। चित्रं। चायनीयं। पत्तुरं साथियाग्यं। सजनीयं। नदी इत्यंशं न मस्मा सुचहि। धारय। ता। अग्ने। स्वस्ती॥
त्यविनाशनामासु। पूजितं शासनं वा। अस्ति। स्वस्ति। अविनाशिनीं कृत्वा सर्वाणि कर्माणि नास्मत्स्यं चहि। धारय। अ
यः शुक्लावहो। विधिः। अयन। शुक्लावहनविधिना प्रकारेण। अयथा। प्रकारवचनेत्थाः। यजति। इष्टेन वायजत्रः। अ

ग्निनद्धि। कद्दियजिह्मो न हूतिः अत्रपत्य यः। यजतं प्रायतद्दति वाडः। येऽग्निजिह्वा उत वा यजत्राः। यष्टव्याः सर्वाश्च।
यजत्राः। यजनीयाः। तायजत्रा। पुरुपुरूप। अयथा अयथा। यथानि विपरीतानि कर्म्माणि। विश्वानि शाकृत्यानि कृ
त्वा धेहि। स्थापय॥ ॥ सुगन्नः पंथामित्यादि। वनो वैवस्वतं धर्मराजानं आहूय। आत्मनादी घायुष्वे। पाथेय ता हूत्वे
वस्वत। सुगं सुखगम्यं। पंथां पंथानं नो॥ ... स्मात्कं स्पां। प्रतिदिशतु। प्रकर्षेण ददातु नः। एहि। हविर्भिः हणार्थम्
गच्छ। किंवा। द्योतिष्मतीं द्योतिष्मत् सवीर्यम्। ... साग्निं तेजायुक्तं। अमानि नवनीय पृथस्पां। आयुर्जीवितं। अजुर्यां
दुःशहितं। नास्मास्तु। धेहि वा। आयुः अ ... पिव। अपेतु। अपगच्छतु। मृत्युर्मा नयिता। मत्तः सकाशात् नामम
त्वं धेहि। ममय। प्रघाणवा। पकानागमः स्कान्दसः। यदि वा। द्योतिष्मतां हि। एहि। द्योतिष्मतू। सवीर्यं। सवीर्यं। साग्निम॥
तेजायुक्तं हि। एहि। आयुः। प्रतिदिशतादददतु। हि। एवं। एहि। आगच्छ। आसां मस्त्यनहूछि। प्रानुहि वा। आयुः अपिवाय
पेतु। अपगच्छतु। मृत्युर्मा नयिता। मत्तः सकाशात्। नामाम घोषमृतां अमरणां। अमरण धर्मत्वं। सुधी वा। आगातां आगच्छतु।

छंदसि। सर्व्वेषु वैकालेषु सर्व्वासु विभक्तिषु ४ तेन। अद्यतनी॥ विधौ। वर्त्तमानकाले वैव द्यतसमवर्त्ती। नोस्माकं। अस्तयं।
सर्व्वत्र। सः। सा वं कृणा तु क। वा तु। कृसा। सादा व पि पथ्यते। स्मादा स्मा कृतं सुकृतं मस्तु। पंथशब्दस्य वर्णान्तः। पुंसि स्त्रिया
मिति किवित्। येन पंथाः। पुंसि। पूर्वेषां पथां। प्रियां सुगन्तु पंथाम् इति लिंगव्यत्ययः ४ अनुअतिशयं॥ ॥परं मृत्यो अनु
परेहि पंथामित्यादि। प्रजापति ऋषिः ४ अत्यष्टिछन्दः। मृत्युर्देवता। विवाहश्राद्धहोमविनियोगः। इद
नीं प्रत्यक्षीकृत्य मृत्युरेव प्रार्थ्यते। मृत्यो। परं। अन्यं अनुपरेहि। पंथानं। परेहि। अतः। पराङ्मुखो गच्छेत्य
र्थः यत्र नास्माकं पन्थाः। अस्मन्मार्गात् काशात्। योन्यः व्यतिरिक्तः पंथाः। इतरो देवयानात्। इतरो देव
यानात्। सुनस्मां गंतु नापि तत्पथं दृत्यर्थः ४ किं वा चक्षुष्मते। पश्यते। शृण्वते। शृण्वतः। प्रत्यक्षं वा ते। तव। पद ह्रं ब्रवी
मि। प्रार्थये। मत्वैवं। प्रार्थितः सन्। नोस्माकं प्रजां पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिकां। मा हिंसीः। तुष विषय हिंसायां। मा मानवीरान्॥
उत। अप्यर्थे। अस्मदीयान्। वीरान् पितृकान्त्वामपि पुरुषान्। मा रीरिषः। मा वधीः। पश्यते शृण्वते च। ते। तुभ्यं ब्रवीमि॥

१७

17

त्वां विशापयामि। कुटुंबं। वीरान्। पुत्रांश्च मा हिंसीः॥ सुखाय। आसमन्ततः॥ हाया गोदानं। अनेनेति स्वाहा। स्वस्य हविषः।
ऋहाने॥ ॥अर्यमणमित्यादि॥ अथ ऐस्वरूपमनूद्यते। कन्याः पूर्वं प्रथमं। अर्यमणं। सूर्यदेवं। दानादिगुणसंयुक्तं। अ
ग्निं वा वनलाभाय। अथ कृतः। यष्टवत्यः। आराधितवत्यः। स वार्यमा देवः। हृष्टः। पूजितः। स नः। नोस्मान्नपविणीयमानाः
कन्याः इतः पितृकुलात् प्रमुंचतु। मात्र घतु। मा पतः। मा पत्युःसकाशात् त्वमावयतु। पत्युः कुलात्। पत।
इतिनिपातनात्॥ ॥इयं कन्याति क्षेत। अर्यमणं। सूर्यदेवं। अग्निस्वरूपं अयक्षत इष्टवती। यष्टुं उद्य
ता। अथयय एषण्तस्मिन्मंडलघुकषट साग्निरिति श्रुतिः। तस्मात् तमग्निरिति त्वष्टार्यमव उपासत इति श्रा।
तं एतं सविमता। अग्निरितिक्ला उपासत। उत्तरमंत्रसाहचर्यादियं नारीति। अर्यमणं कन्या अयक्षतेति एकवचन
व्याख्यासंगतिः। अथर्ववशाद्धिनक्तिपविणामइतिवा। इयं नारीत्यादि। इयं विवाह्यमाना वधूः। उपसमीप पत्युः प्रवृत्तवत्कि
अग्नेर्वा समीपा। किं कुर्वती। लाजान्। ... दीर्घायुरस्तु मे। आवपन्तिका। पुष्ठिपत्नी। स्वार्थेकः। किमुपवृत्तेतदाह। दीर्घायुरस्तु मे

२श्री

१८

पतिः। आयुर्जीवितं शतवर्षपर्यन्तं मम स्यात्या युष्मान्। किं वा एषन्तौ वर्द्धितौ। ज्ञातयः स्वजनाः वां बवाः मम अस्मदीयाः
स्वाहानमस्तु॥ ॥इमाल्लाजानावपामीत्यादि। इमान् अक्षतान् लाजान् तृतीयभागेनावसिष्टान्। लाजान्। हे स्वष्ट धान्यानि त्वा
वपामि प्रक्षिपामि। अग्नौ। हे समर्थः खरतवसन्वतः समृद्धिकरणम्। परमसंपत्त्रिजनकौ। यथा भवति। मम तु स्पत्नी
तव च। संवदनमेकवाक्यता। एवंसमंज संप्रमाणमिति यावत्। तुभ्यमिति चतुर्थ्याम लोपश्छान्दसः। चतुर्थी
वात्र षष्ठ्यर्थे। तद्वाग्निरनुमन्यतां। अनुज्ञ नातु। अनुरूपयतु। इदं चंवस्वाहा हुतमग्नये भूः। अग्नेर्सायाः स्वद
स्त्वयतु। अनुमन्यतां वा इत्यर्थः॥ ॥गृभ्णामी त्यादि। कथं हौत्रिश्छन्दसि। हे कन्यके। तात तव पाणिं हस्तं गृभ्णामि
किमर्थमित्याह। मया पत्या भर्त्रा सह। यथा त्वं जरदष्टिः असत्। अष्टिः शरीरं यस्याः सा जरापर्यन्तं ग्रासः भवसि। इति
तव सौभाग्यायाः सौभाग्यार्थं। तव पाणिं गृह्णामि। सुभगस्य पि यस्य भावः सौभाग्यं। सुभगत्वं। सुभगत्वे नयागः। तस्य समृद्धा
वा। तदहं त्वि वा वाचा गादादावण। सो भगत्वं तस्मै। सो भाग्यवती। इदं त्वं या च मया सह यथा तिष्ठसि। पाणिग्रहणेना

१८

18

२ मं गुरवे मोत्पादनेन सफलमाह। यतः। सगा। अर्यमा सविता पुत्रं विः। अग्नयणी:। व्याक्षेपे कया एते दव विशेषाः। म
ध्येत्वा। त्वां। अङ्गः दन्त वक्त्रः। किमर्थं मद्भुः। गार्हपत्याय। न विष्णुगार्हपत्याग्नेः। शुश्रूषार्थं। अग्निहोत्राश्रमार्थमित्यर्थः
यदि वा गृहपालनं तावोसवनं। गार्हपत्यं तस्मै। गृहस्वामिनीत्वाय। नवेद्दादश मूर्त्तित्वाद्वा। गादीनां प्रयच्छन्न विशेषनि
ष्पादनार्थं मूर्त्तिनेदनसेदः। तेन तत्र या देवाः। गार्हपत्याय गृहस्थधर्मसाधनार्थं त्वां पुत्रं धिं। रूपवतीम।
सौन्दर्यसंधानार्थं दन्त वक्त्रः। पुत्रं शरीरं न नरूपलावण्यपशीलोदार्यविनयादि। न्निं क्तितयत्न इति ङिप्रत्यय।
क्तो निपातश्च। तथा च श्रुतः। पुत्रं धियोध॥ तियाधि त्वत्वं रूपं दधाति। अत्र एव ऊन्द क्लिः सदव तनुणी। हृदा
गा। ऊन्दामं तशैथिल्यं दशति। विनाशयनीति ऊन्द क्लिः। ति पुप्रत्ययः। यदि वा ऊं गोह्य द्वव मश्नुते प्राप्नोतीति। क्वि
क्तो न संज्ञायां इति कर्त्तरि क्ति च क्त व प्रत्ययौ। आततानातिव तं। नातिदद्रातिक्तिः कर्त्तरि। धातिः। ऊ रदितितकापडु।
नं छान्दसं। उपऊनममुत्पन्निर्द्दर्शनमितियाव छान्दसं। इतितका नागमः। पुत्रं धिर्यति विनक्ति व्यत्ययः। पथ

६हेड

मा। द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवन्तीति। द्वितीयास्थाने प्रथमा याता मित्यध्याहारः नव्याख्यानं वा॥ याई ह्रगुणविशिष्टा।
पुरंधिस्त्वां मघं अड्डः। सविह्वविशेषणं केवितु। पुरंधिर्देवानामयमनः॥ ॥अगमत्पर्थ॥ अमतिसर्वत्र गच्छति
ज्ञानानिवा सर्वज्ञ मः सर्वज्ञः॥ विष्णुः॥ नमिनाति। नमिनातिवाडः। सोति। सूयते। सुवति। प्रजनयति विश्वमिति। सा
लक्ष्मीः वराः पाहः। हकल्पक अमः। देवत्र यात्मकः। अहमस्मि। सावदेवी त्रय भूपिणी त्वमसि। प्रथमं प्रति
१८ णय स्त्रीकारसंसंस्कारन मजिस्मयपुनर्व वनं प्रार्थितं अन्यनेकीभाव प्रतिपादनाय गोनवार्थे हकल्पका। १८
माश्रीभूपा त्वमसि। घनत्वमसन्ना नात्य दनत्वात। अमरवा विष्णुरहमस्मि। विष्णुया मातरं मन्या वरासा
विष्णुरूपिणेति। ततस्त्व। सावासा अमस्याति सामान्य थामा मयार्व सर्वहूयोः संभवे वेद्ये कत्वं तथा भावयानं। वलित
यैः॥ विष्णुलक्ष्म्यो निवाएकीभावे सिद्धसामर्थ्येपतामसिद्धा। वेदानां सामवेदास्मीति वचनात्। नकारान्तत्वं निपात
नाच्छन्दसि। ममसामवदत्व सिद्ध॥ मन्त्रो। मयेदह्रूपिणी त्वमसि। एतेनयज्ञसंपत्लिरूक्तवादेः। अज्ञामयार्यथेकं

19

यज्ञसंपादनं तथा ज्ञावयोरपि जन्वित्यर्थः॥ सवस्तुता। अयन्त्वस्मृ यन्नेदेवा अनयन्ति स्म का। द्धि पृ। घोः। द्युलोका।
हं। पृथिवी वत्वं। मह्यां क्षमत्वेमङ्गन्तौ उत्पादनहेतुत्वात्। तथा च। उपहूता पृथिवी माता। उपहूतो द्यौः॥ पिता इति।
स्तुतेः। अग्नीत्पाश्नाति। उपहूता अस्यनुज्ञाता ऊगतो निर्म्मात्रा। अस्य नुज्ञाता॥ द्यौः पिता यथा ना। यत तस्मा वं विद्या।
वावा। तस्मात् इहे कन्यके। एहि। आगच्छ। विवहावहे। विवाहं कुर्व्वीवहे। सहसंयोगेन मिलित्वा रेतः शु
कं दधावहे। सनयावः। प्रजां सन्ततिं प्र जनयावहै। उत्पादयावहै। उत्पादयावः॥ पुंसे तः पुत्रान्। विद्या
वहे। लभावहै। पान्नुमः। बहून् पुत्रान् । नव। पुत्रा। सेन्तु। भवन्तु जरदष्टयः। शतायुषः॥ शतायुर्व्वै पुरु
षः शतेन्द्रिय इति श्रुतिः॥ संप्रियौ। समन्तात्। प्रीमं ऽसपनपीतौ परस्परं। प्रेमशालिनौ। रोविष्णु शोभमानौ। सुदीप्तौ। सुमन
स्यमानौ। हर्षपूर्णमानसौ वा। अवां नवावः। पश्यतन् सुखयुक्तौ भवतां यस्य स सुमनाः॥ सुमनाः स्व आस्ते इति कर्तुं नायि
मनोप स्वा। आयेया सुखलाभः। सुमनस्य इति। वर्त्तमाने शतृ। उभयत्र नशावित्यानशा। आमात्रमेयानमागमः॥ अमाम

स्वरूपेण नयनादि सत्कर्मसाधनकत्वमुक्तम्।श्रुतिः।अक्ष्या मात्या।सप्तनन्नायन्तुर्निः।अक्ष्या मातस्यां प्लवरूपास्यां
यद्रूसमुद्रं संतरन्तः।यज्जुर्निरस।धनधुक्षा।इषामन्नेनन्व।संमदेम।हृष्येमहि।त्रुष्येमहि।॥इन्द्रियपाठवमा
शास्त्र।पश्यम शरदः शतं।शतं वर्षाणि यावद्रूपयहृणसामर्थ्यमस्माकं भवतु।सन्नम्पा।यावेमप्रत्ययः।आशिषि
याशब्दस्य त्यादिङः।एवं डीवेमा।घ्राण्या मदीर्घायुषो नवमा।सुशब्दो वंकर्मनमसमर्थानिवामः।श्री॥ ॥

२० अथाश्मारोहणमन्त्रार्थः॥आरोह मत्यादि।वनस्य मंत्रपाठः॥हे कन्यके।इमं प्रत्यक्षरूपं निहश्यमानं अश्मानं दृ २०
षदं त्वमारोह।आक्रम।किंरूपं इव रूपमार्थे पाषाणइव त्वं स्थिरा दृढावयवा भव।अपि च हे कन्यके।अभिति
ष्ठ।पृतन्यतः।पृतनां संग्राममिच्छन्तियात पृतन्यतः।ता अभि पृतन्यतः॥संग्रामेच्छून् शत्रून् अभिभूयाक्रम्य तिष्ठ॥हि
बंदीनोपि मर्द्दयपीडय।अववाबध्यस्व।पृतनेव सेनेव इच्छन्तियोद्धुं।पृतनेवाचरन्ति।संग्राममायवाना।सपत्ना
नाश्चवाचः।कृत्वा।अवबन्नावंनीत्वा प्रावस्वा।सेनायां पृतनायुद्ध।पृतनाचरतया।द्विविधा।श्रुतिरपि।विनद्धन्द्वमृचे

२०

अह्निनीवायच्छष्ट तन्य तः॥ हे हूं इनोस्माकं मत्र्वः संयामानु। विरुद्धविनाशया। किंव। ये ष्टतन्। न्नि। तान मनुष्यान नीवे
र्न्नि गृह्णीष्व। अत्र वः कृत्वा। जिनवाघस्मे स्वास्मा। नुष्व जिदाम। त्नृ। अप रूयति। दसु उप रूय। तं ऊन अव्रवरं निकृष्ट मात्रा
नाव्रमंतमः॥ माहमसूनं। गमया। प्रापया। सुवत्त्वा। जित्या। दिपद्वे ना सुनिः। हे इंद्राय पर्वता युवा। जवत्ता। तं यत्र मत्रु निघ्न
तां। येन युध्न नपुरो। येय नयुध्या जितत नृष्ठ यो। तन पुरो। युञ्जा। वलेनय। शत्रुरस्मा। नष्ट तन्या। तू। संया मयेयो
घ्वयन्। तंत्र पद्धता। विनाशयनं। वनाय। गनाय। छन्दसि तिः। काम नाथः। ननकृत्। युत्तुं वा। आशितवान्। ना
ति। यूशत्रवः॥ अस्मान् पाविदर्षी। ष्टा। हपवि दानयता। दर्भो। दारणशीला॥ ॥ अथां मन्या। तृढा यां वेगाः। थां
गायति॥ ॥ गीयन्ता। सूय तदेवादीनां। प्रनावोऽनये। तिगाथा। घः। संज्ञा। थां। रू। सनप्त्र। तिवा देवतो। सुन्तगसो। नागपद्ये।
कसवृवृत्स्। नोहवाजिनी वति। अन्नवति। इदं विवा। हास्यां क र्मइदं द्वं हां। कन्या वर रूपं। युगलं न। पाव पकर्ष। णा। पा
लया। किंवा। हसरस्व। नियां। त्वा ख्यां। अस्य परिह रप मानस्य मानस्या। विश्वस्य पत्नूतस्या। समस्तस्य सूतऊानस्या। हथिव्या।

दः॥ अथ प्रथमतः। सूक्ष्मपादो प्रजायाः प्रकृतयिंनी देवावदन्ति। यस्यां विषये भूतं प्राति जातं समनवत्। तत्पन्नं यस्य विश्वं सर्वमिदं नामरूप क्रिया फलान्यकं उगतं जायते तं उन्नगच्छतीति जगत्। वर्न्नितात स्याः स न स्वत्वाः संवेधिनीता गाथा। गुणप्रभावकस्तु प्रकाशिका। अघ्रगा स्वामिया सुताम्रतीस्त्री ...

न्तर्यप्रथम्यरूपा। वा। अन्नरुद्धिंगतास ... न तिसमर्त्रिवा। प्रवाहरूपेणजानं त्पर्ध... नैवासुनः शब्दः॥

तच्छब्दप्रवहणे विद्यतस्याः ससख्वतीस ... नसत्॥ ॥तस्यामित्यादि। प्रतिक्रमणमंत्र॥ मंत्रोतः ... दिः॥

अग्न। तुष्यंतवार्थं तवानुगाधनार्थो अग्नेः प्र ... थमतः। सोमादयः कन्यां पर्यवहन्त। ... प्रतिगृणीतवन्तः॥ पालि

तवन्तः॥ सोमाददद्गंधर्वायेति वचनात्। गंधर्वाः सूर्यो वा अपि तवाधनाय पर्यवहन् तुभ्यं ... अग्नेः पुनः

प्रपालनानंतरं एतां कन्यां सूर्यां प्रदक्षिणी वक्तुं अनंतरं पतिस्याः ... वादत्स्यः विवाहयितत्स्याः ... यदि

वा तुभ्यं वा अग्ने प्रथमः। पर्यवहन्त। सूर्यसंवंधिनी जायां नार्यां सन्ता मजननतरुद्वं। प्रजया सहसविष्पद्युनपात्रा

21

21

दिसन्तानेन सदैव हन्तुनावादेन नाहस्त्वाख तथादियानेन सह ।दा॥ देहि सूर्यस्य पत्नी सूर्या सूर्येव सूर्यैव तेजोमयी॥ प
रिणय संस्काराद्ग्रं कर्मयोग्यतया पवित्रश्चीनत्वात्। गंधर्वो विविद उक्त नह्यतिवचनात्॥ गा॥ वानरश्मयस्ताक्षे
नयतीति गंधर्वः सूर्याः॥ स एहितो विश्वसामा सूर्यां गंधर्व इति श्रुतः॥ विवाहितायाः॥ तथा विधाना बोहणमुत्तरत्र
कंडिकयाभिहितं नाशा॥ देदह्यतित द घैवकृन्तुनेति वहनं। वदप्रापणा वहतीति वहन्तु॥ यानं अप
घादयइति। नुनन्त्रा निपातः॥ वहन्तु॥ प धिकेयानद्यापहलिप्रवाहका॥ ॥अथ नाभुदीचीमित्यादि प
निक्कामणिका मंत्राः॥ हे कन्यके एकं पदं इषअन्नार्थी अन्नत्वाससाय। विष्णुस्त्वा आनयत्वा म धि विषय। मां प्र
तिश्रग्निहोत्रादिकर्मार्थी॥ इषे त्वेष्टा॥ अद्यपीष्ठा अनेकविषया। तथापि द्वेषे सर्वेच्छाविषयत्वात्। श्रुतिरपि इषे त्वा।
क्षतदाह। पूर्वव्याख्यानपरहेवकार्यकारणयोरेक्षेमदा॥ द्व पद ॐ अन्नाय प्राणनाय वा तस्या पर्यंतं विष्णुस्त्वा मूत्रा
नयत्रा मां प्रतिष्ठापयन्तु। एवं समद्धं धत्त पुष्पा॥ ॥ मायामाय एतमायाः सुखजनकाय एश्वर्याय चातज्जवनाय पशु।

४ वसं

६× शांताः सुखकारिण्यस्तपिञ्जनिकाः। शांततमाः अतिशयेनानंदकाः।
ण्याः।

स्याः पशुलासार्थं। अत्र स्याः प्रतिअस्तु यथेष्टार्थं। अत्र भवस्तु खलासार्थं वा। एवं हे सखे सखि मित्रे एतैः फलैः सहसप्रपु
दासवास प्रविवेश्यार्थं मुक्तासप्तांगलक्ष्मी। पदं ज्ञाणेन तथैश्वर्यव्यवसायापदेशयोः। स्थाने विहितविकारेन शब्दे वाक्ये।
क्लिश्नुतोः। समानाख्या। सहवासिनी वा मम मत्त वा। मैत्री साप्तपदी सप्ताक्रमणा सत्यवचनाद्वा। पद स्यन ज्ञानमह

२२

स्यप्रतिपादिका दिक्रूपा वा भवति। न संख्या
तीति नव सखं सा सप्तपदीनं स्यात्। मैत्री साप्त
वदः। एताया आपः शुभ्रा प्रशिहतवः शिवाः

शेणाहृद्धोक्रियते सा सत्यमेवं भूता सती। मामनुलक्ष्मीकृत्य प्रवर्त्तव
पदीति वा॥ ॥आपः शिवा इत्यादि निकुंजादकैर्नामूर्द्धन्यभिषिंचति।
कल्याणदेहतवा अतिशयाभ्युदयकारिण्यः। ताएवं विशिष्टास्ते

२२

22

तवकल्याणकुर्वन्तु। तेषद्धा सर्वाशुत्तविनाशनं। आरोग्यं त्वं हे आपः हि यस्मात् यूयं मयाभुवः। सुखदा याय
तस्या नवथा। ताभ्यूयं नो अस्मान्। ऊर्जे दधातन। अन्नया महे महतेरणाय। रमणाय। चक्षुसे दर्शनाय॥ ॥यो वा
युष्माकं शिवतमः। शांततमो रसः। तस्य रसस्य तं रसं हृदकेसावभूतं अस्तीभूतं नो अस्मान् भाजयत प्रापयत।

यथा। उशतीः पुत्रवात्सल्यमिच्छन्त्यः। स्तनपानदानरसेन मातरः। पुत्रं प्रीणन्ति। आपः। तस्मै रसाय। अरं। शीघ्रं ग-
माम। वा नवा मरं रसं प्राप्नुमहे इत्यर्थः। वा युष्माकं यस्य रसस्य क्षयाय निवासाय जिन्वथ। जिन्वतिः प्रीणनार्थः। प्रीणयथ॥
हे आपः यस्य रसस्य रसेन नोऽस्मान्। ऊनयथ। इत्यादि यथा। तस्मान्न वंशवीरं नोऽस्माकं न संपादयन॥ ॥अथैनां ७ सूर्यमु-
दीक्षयन्ति। नव वङ्क्षुः। तदनिर्वचनीयं देवानां वङ्क्षु निवचनं क्षुः। देवहितं देवानां यज्ञादिनाप्रापणेनोपकारकं
निपुरस्तात्स्वाचीनः शुक्रं शोचिष्मत् उ च्चरत् उदगात्। तावयं पश्येम शरदः शतमित्यादि। अस्मात्संप्र-
वशयामः। ममव्रते हृत्यादि। एतन्मंत्रस च्चारद्वारेण वरो वधूं पत्युकीनावालिकां प्रतिपादयति। हे कन्यके।
तेतव हृदयं मनः मम व्रते आत्मीयाराधनकर्मलक्षणे दधामि स्थापयामि। किं चान्यत्। मम चित्तमनु दीक्षितं
तेतव चित्तमस्तु। आवयोर्मनसोरैक्यं स्यात्। मद्विजितार्थायुत्तां वेत्यर्थः। किंच। अतो मम वाचं मदीयं वचनं त्वं
एकमनाः अनन्यचित्ता सती जुषस्व। सेवस्व। प्रीतियुक्तिमेव वचनं कुर्वित्यर्थः। अपरं च। प्रजापतिः प्रष्टा त्वां नियु-

सु

२३

नन्तु॥ नियोऽस्य नुदद्दातु। मघमूः। मम कर्म्मका ति त्वे ६ उपयत्वित्यर्थः ४ अथैनामभिमंत्रयते। सुमंगलीरित्यनेन॥
अन्तिमंत्रणमूः। इष्ट्या संमनह्वा नानन्तहृष्ट्या हृष्टसंस्कारजनकत्वप्रतिपादनम्। आर्षछान्ददैवतानि च मंत्रस्य
तिशक्यर्थम्। अनुक्रमण्यादिभ्योऽज्ञेयानि। अस्यां वशा ख्यायानो का निद्ध विवाहे कौतुकावलोकनलोकाः सुमंगलीका
ल्यावितीशुमलक्षणाविताप्रशस्ता यतः ४ हृद्यं वधूः पविणीता अतः इमां एनां वधूं समेत संगच्छत संगता
भूया गत्वा पुनस्वेनां यूयं संपश्यत अवलोक यत। किं च। सौभाग्यम समै वै च प्रियत्वं वल्लभत्वम्। अस्याः व धात्
त्वाय। यकानापजनस्थ्छादमः॥ अथानन्त रं। अस्ताः गृहं। विप्रपरावृत्य स्तु इत गच्छत ताः न कानाः शणार्थः। अथवा॥
अथवा विपरा पूर्वं इह आगता। तस्य पंचमी मध्यामपुरुषवहुवचनस्य तस्य स्थाने तनप्तनतिनिपात्यते। तथा च पाणिनि॥
तपतनप्तनथनाश्च इति। छन्दसि लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तकारस्य स्थाने तपेन पश्चादेशः। यूयं गच्छत।
इत्यर्थः। अस्तं गृहा इति श्रुतेः ४॥ ॥ तां हट पुरुषः समर्थः पुमान् वरा वा। ऊन्मध्य ऊक्षिपाऊत्थाप्य। पाक। ऊ दयां पूर्वं

२३

सु

तिमित्र। आगाश्ववस्त्रादिनान्तुष्टा। तत्र प्राचीवमुपविश्य मश्नातु इहं चर्मनि म्नि तु पवेशयति। इह गाव इत्यनेन दृढा।
पुरुषस्य मंत्रपाठः। इह धृतिरित्यृचा गावो निषीदन्तु। ये नवा वृषभा स्वनित्यं तिष्ठन्तु। प्रवर्द्धितां इह अश्वा स्वपुरुषा।
मस्तु एव पुरुषाः पुत्रपौत्रायः प्रवर्द्धमाना निवसन्तु। इह उ एव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य यज्ञस्य सनिष्यद्यतां। इह।
पूषा सूर्यः तिष्ठन्तु। पूषा वै सहस्रदक्षिण मैत्रास्ते तिश्रुतेः। देवमा प्रसादा संपत्ति सहिताः। सदैव कृतवंसं
पद्यंतामित्यर्थः। ध्रुवमसीत्यादिः। वरस्य मंत्रपाठः। दिवा विवाहः स्यामिति सूर्यवचो ध्रुवं कन्याया दर्शयति।
ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण नावो वहिर्वा कुस्तदा वरदानानन्तरं ध्रुवदर्शनम्॥ ॥ इह वधु यन्त्रदावध्यदायो ध्रुव
मितिलिंगव्यत्ययः। इह वधु यतस्तु ध्रुवममसि। ध्रुवास्नातीन्नवति। अग्ऊ हि लिंगतावा। अनतम्बा॥ त्वां ध्रुवतां योपश्यामि इद।
र्शयामि। अन्तर्गर्भकाविनार्थः। त्वं वा एवं ध्रुवा स्थिया एधि नवमम गृहे किंनमयि विषयि। पाश्यास्तव। ममपाप्यापा।
पणीयावर्द्धनीयासन्नत्यर्थः। यनो मघातातावो अदात। ध्रुवदन्नवान्। बृहस्पतिर्द्विरुक्तः। अन्ता मया पत्या। नन्तीसहा। प्र

ज्ञावती। पुत्रपौत्रादियुक्ता। संजीवा। सन्नाप्राणि। हि। यत्र देवा वर्षाणि शतं यावत्॥ उपयमन प्रश्नस्यापा समनस्य पवित्रणां
उपयमनाच्छुशानादायेत्यात्र त्यश्र पासनस्यावसथ्य पवित्रनाणं सायंप्रातर्होम क्रियाश्रारं तां। सुमा। एसाविन्या दिम
चार्थः। एतामाकृतिं पूर्वं पृथमं गर्जकामा। स्त्रीदद्यात्। पूर्वांकामु त्रनापति ईद्यात्। एतेषां देवानामन्ता। युग्मा मम श्रा
कृत्यादत्तयापवित्रुष्यसत्ता। मयि विषये प्रमा संप्रुस्व रूणां गर्जवर्द्धतां। उत्पादयंतां। नावाहं। मित्रावरुणा।
देवनेसदेव संलग्नारथा। द्विवाहनादोर क्ताघंमेगा मंगादा। शान्त्यर्थं द्वे आकृती जुहोति। इह रतिरि लिमं
त्रोत्यानं देवाषी। श्रांतेरगार्हपत्ये द्वे आकृती जुहोति। उत्क्रामता पदायौवा नियमंयेता। क्रान्तो हपशवः। इदयजमा
नेषु विषयेरतिः। रमणं मवतां मवतु। रम्लानिः संयमनकर्म्मा। यत्र संयमनं तत्र हेतुः। इह यजमाने रमध्वं। रतिमनुरा
गं कुरुत। इहैव यजमाने स्वतां धृतिः। संतोषानूयात्। इहैव स्वरूपावनसंतानाद्धृतिः॥ स्थितिः सा प्रुष्मा रणं सूयात्। य
जमानविषये पशूनां धृतिः। प्रार्थ्यते। द्वितीयां जुहोति। उपसृजन्। वछिर्वा श्राग्नेयाम्। उपसृजन् संसृजन्। संप्याजय

नाधकरणं श्रावयितारमपि मुः। मात्रपृथिव्या माननं पृथिवी यय्रति। विष्णति। पशवो वै रायस्पोषः इति श्रुतिः। रायस्पो
षपशना अस्मा। सुविषयैदीप्यते। स्वर्गयतु॥ ॥ कृत्वाजिनमारोहति। घ्नति कृच्चेयत्रयव कृष्णं तेजस्तुत्र नन्नततप्रा
तिति भामि। स्थिरः प्रतितिष्ठामवामि। घ्नति नाष्टु स्थियं स्थियं घ्नति मर्वासु सत्यप त्रिषु। अतिपुष्पःस्तुनः। स्थिरः स्पो घ्नति
दशवा। एवं वाजिषु येनुश्रृंगेषु। सुहृत्सुत्रा मात्मादिषु। आत्मनि। नेतु मनादुष्टिवक्तादिषु। एवं सर्वत्र॥ ॥
नामरूपविश्वासयन्नमिमनि मंत्रयते। एत दिष्टार्थज्ञातो सर्वप्राप्त्यात्यय उमानार्थममिः॥ ॥ आत्वाहार्षमि
त्यादिनामरूपविश्वासयन्नमि मनिमंत्रय ताहेष यत्रवामहार्षं श्राहृतवान्नमिधुत्ताकान। नेरूपविष्टाहा। आ
वुर्वोऽग्निरिति श्रुतिः। एतेनात्मस्थैर्यमायुरूपेण अनायाम्म नान्नमात्त्वं वसीः स्थैर्यं व प्रार्थ्यते॥ ॥ अघवत्तु थीकर्म
मंत्रार्थाः। अयमेप्रायश्चित्तमित्यादि। मेदमंत्राः। प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं प्रकी
र्तितं। हस्य अयमे किं भूता प्रायश्चित्ता प्रागुत्पन्ना पकर्म्मा। उत्पन्नपापात्यय प्रतिपाद्य सन्कृण नाशकाय प्रायश्चित्तभूपदाप्राप

२५

नोरक। त्वं देवानां मित्रादीनां प्रायश्चित्तिर्निष्कृतिर्देवानां कृते शुद्धीकरणहेतुः। त्वन्मुखेन ह विदानप निविष्टाः। अग्ने
देवा अस्याः प्रतीकाः। लक्षणान्यपकृदग्निः। अतस्त्वमेवालक्ष्मणानाशनकारणमसि। अनवसितायतः अतस्त्वांप्रपन्नणाहमा
त्वामुपधावामि। शुभ्रार्थमुपसर्पामि। आनाधयामि। किंभूताहं। नाथकामः। घाथ्रेच्छुः। प्राथनेच्छुः। नाथृ उपयाच्ञा यां
मूनाथकामा धस्य ऐश्वर्यच्छुः स्वामित्वका
गां तां तनूं तत्प्रतीकमस्याः नाशयाश्च पर
र्त्तेत। ग्रामादग्घः प्रदादग्धवर्त्तू। एतदुक्तं म
मोवाया अस्य अस्याः वध्याः पतिघ्नी तनूः। जर्त्तिनामहेत्वलक्षणवद
हि। फोऽट यत्तनूशब्दः समुदायावयवनोपिन्यायादत्र शरीरावयवे व
र्त्तते। अस्यां पतिघ्नी त्वं दोषमपनय। अपनीयाति विवर्ज्जी विलक्ष
णमस्याः सल्लक्षणं गुणं कुर्विर्त्यर्थः। पतिं हन्तीति पतिघ्नी। टक्लक्षणे जायापत्योरिति टक्प्रत्ययः। पतिघ्नातिलक्षणयोगात्प
तिघ्नीतनूमूर्त्तिः। अमन्त्रप्यकर्णिके प्रवर्त्तिके वाटकः। पतिघ्नी इक्ष्मरेखाः अस्याः वामावर्त्ता। अन्यद्ब्रह्मा मुदिक घातिः। शा
स्त्रपुराणाद्युक्तम सल्लक्षणद्रूपां तनूं पदहनां। इति याज्ञा। दर्शिता। एवमुत्तरे पिवल्लाना मंत्राणि गदार्थाः। हेवाया अस्य

२५

स्याः पत्न्याः यापघ्नी अपुत्र्यापजात्यन्ति। निमित्तरहितां मपऊहि। पुत्राय स्वेति यत्। प्रत्ययः। पशुघ्नी॥ अपस्य व्या॥
यड्गवादितः। यन्तृ गृहघ्नी॥ आश्रयविनाशिनी। यशोघ्नी। कीर्त्तिनाशिनी। अस्यै अस्याः चतुर्थी वक्तुलं छन्दसि।
षष्ठ्यर्थे षष्ठी चतुर्थ्यर्थे वा। अग्निना तरुणा वा वयूनयानेन सूर्यरश्मिभिः स्वभावत एवाशुद्धं शुद्धीक्रियत इति भावो
क्तिः। एतेन सर्वेषां देवानामपि शुद्धीकर … णसमर्थोऽग्निरिति दृष्टान्तेन प्ररोचना। योऽग्निना लब्धः णान्यमनुष्याथ
स्नानीमभिषेकसंस्कारेण पुनर्हृदयत्वं। … न्यसात्कुर्वन्। शुद्धीभूतामास्मयां ग्रहाकराति। यातस्यादि। याता
नवपति घ्नादिपंचरूपानिंदिता कुत्सित … नूः। तन स्त्रस्याः स्वनास्तेनानिंदितां तनूं जारघ्नी उपपति हन्त्री करो
मि। सवेवंभूताशुद्धासती। त्वं मया पत्या सह जीर्य। जीर्मा नवा शतवर्षपर्यन्तं मया सह संयुक्ता सुखमनुभूयाः इति वर
स्य मंत्रपाठः ४॥ ॥अथ नाम स्थालीपाकं प्राशयति वरः। प्राणैस्त इत्यादि। वाग्यसंस्कारैः शुद्धीकृत्या न्यप्तत संस्कारा।
णां ग्रामपादेय त्वमा पाद्यकीनाव पनिपादयति। हवछु। आत्मीयः प्राणैर्जीवनैः सह ते तव प्राणान्। जीवनात्मकान्नवा

२६

यून्संदक्षमि। स्थापयामि। एकीनावेन संयोजयामि। आत्मीयामि ४ सहतेन अहमस्थीनि संसक्तीकरोमि। हुत्वाद्यु

त्वनमपितुस्त्वां॥ ॥सहृदः श्रीर्षे सादमुपासीदतु। अस्य प्रलहत्वायेतनीयं प्रतिगृह्णीतेति। ताश्रबुवन्। वनवृणो

महे। ऋत्विषान्प्रजां विंदामहे। कामममा विरूनिता ४ संनवामेति तस्माद स्त्रियाः स्त्रियः। प्रजां विंदन्तइति ते त्रिरी यस्तुति ४।

अस्यार्थ ४। सहृदः। श्रीणां घेसादं समूहम्। उपासीदन्। उपसमसाद। षत्वं कान्दसां अस्य अस्याः वलहत्या याः

तृतीयांशं प्रतिगृह्णीतेति। ताश्रबुवन्। वं वृणामहे। ऋतु संवंधिगमनं ऋतुयं। तस्मात्। तावलहृणो

स्थेणोक्तम्। आवदिवसिनुनमिजनिनमि। स्पस्नासुना या विजननात्। आप्रसवात्। संनवाम पुरुषेण संयु

क्ता नवामा। आविजननमाविजनित्वं तस्मात्। आ विजनिताः। आगर्भग्रहणात्॥ ॥अथ सवनिगमनमंत्रस स्काः॥ इ

स्याः ववोवधूपत्याहा हि सुसीमे शोजा नासीमा मूर्द्धिकेशमध्यपद्धतिः। केशरचना विशेषा यस्याः ४ सा तस्याः संवोध

नं। तेतवयं तद्ध्दयं मनः। दिवि द्युलोके। वं इमसि। सुधासो स्थितं। आश्रितं। स्थितं। तन्ते हृदयमहम्। वेदजानी

२६

26

यां। तच्चेन्द्रहृदयं। मां विद्यात्। वत्रि। जानाति इंद्र मामनसो ज्ञानइति कार्यकारणयोरैक्यात्। उक्तं नयेनम् तस्मा
वित्वं। समसरानुशानंददस्व। सुखी मेवंद्र मस्मि वा। शोननामसुखदायिनी। सीमा घोत्त्वा यस्या। सत स्मिन एवं ध
तःपनस्यन मूहृदयशुद्धि रावयोरततःत्वं ववयंवशनदःशतं वा तं वर्षाणि यावत्पशेषमा। सम्यक् सर्वं नूपयहृण
सामर्थ्यमावयोलवतु। वङ्कालजीवितं … लनमहि। आनंदसंदोहोदयहेतुशब्दाकर्णनपाटवं सवणयोः
सत्तं पात्रवान्॥ ॥ अतो विवादादूर्द्ध … एवं कर्मसवति। पश्चादिंद्रो। बाह्यतः। बहिःप्रदेशा। स्त्रीवलि ९ हन
ति। ड्डःसहस्रं तानोद्भवाः। एतेगणावल्प … धिका(२णः। ये समम पञ्जा संततिं विमोहयंति। याभयाममध्य
वसं ता निवसन्तः। उता अपि वा वा स मुच्चय। अरण्य वनात स्पानमः नमस्कार मंत्रणान्नदानमस्तु। नमोस्तु। नमस्क
रोस्तु। बलिं साग घेयं एष्यो गणेभ्यो हृनामि। उपाहृनामि। सपादयामि स्वस्ति। अविनाशो मोममा अस्तु। भवतु।
पञ्जा मे सख्यो। एते दददतु। पय छंदतु। सा यदि गर्ज्जनधीता। हृयमाषधीत्यादि। हृयं सि ९ ही तिनाम्ना पसिद्धा ३ पधी।

छिनत्ति दोषानखिलान् देवोपद्रवकानि ॥८॥ इति वसवि पर्ययः ॥९॥ इति सि ८ ही ॥ ॐ घघि ॥ दहति समीकरोति ॥ ध्या वीभ्र
सर्वान् दक्षति । क्षरयति । गुणानां रोगपत्वादि हेतून् रसवीर्यविपाकैः कृत्वेत्यापद्यो ॥ यीयन्ते स्पामानो प्यन्ते वानस
वीर्यविपाकाः । आयमाणा यथोक्तं क्रियमाणाः । प्रयोगेण स्वकीयवीर्यात्क्षोद्रकफलपालयन्ती श्रक्षुत्तदृद्वारेण र
त्रूयन्ती प्रत्यक्षेण दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ सर्वि समसर्त्रिशद्वयामाम्नि ॥ न्नितिरसः समुद्रः सविद्यते स्यांज्ञानाति
वात मितिसरस्वती ॥ दार्थेनाद्गुमतिदाने नसहमानामर्षयन्ती ॥ ॐ पथ्यविष्नात्री देवतावा सरस्वती ॥ सा हि
सर्वज्ञत्वाद्वा दोषवीनामतीन्द्रियत्तानार सवीर्यविपाकं जानाति ॥ अन्तः श्रस्याः ॐ ब ध्याः प्रसादात् ॥ अरुंद्वरु
त्याः नामान्तरकथनद्वारेण फलमुपयं दर्शयति ॥ घृहती महती पुत्रपौत्रद्वारेण महत्वेन वर्द्धयन्ती ॥ इह हि मुत्पाद
यन्ती ॥ अस्याः प्रभावाद्धात्रे हं पुत्रः पितुरयमित्यहंतामऊयत्सं गृह्णीयं लभेय प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ पुत्रस्य पित्रे ति
लोकाः कथयं तु । प्रत्यक्षप्रभावदर्शनेनाह्वशब्द उपमार्थो याप्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ पुत्रवे

२७

न पितुरप्रसिद्धत्वात्। ध्येन पुंवे तापि तद्रूपमानत्वं। पुरुषमुपदर्शयति सोऽन्तो। स्मार्त्ते पु॰ सवनेऽपि वाष्पस्य नस्य मं-
त्रः॥ हिरण्यगर्भः प्रजापतिः। सोऽग्निर्नित्यधियज्ञम्। स यजमानस्त्वधिभूतं। यो हि वै एष गर्भाख्यः पुरुषः स समवर्त्तत। सा-
मवर्त्तत। अग्रे प्रथमं शरीरी यस्य। भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य। जातमात्रः पतिरीश्वरः एकः आसीत् तत्र भूवासः द-
धार। तदधःस्थानेषु तोऽग्निरर्थसंभवात्। यश्च धारयति पृथिवीमन्तरिक्षलोकं पृथिवीशब्देनान्तरिक्ष-
मप्युच्यते। पृथिवी भूः स्वयंभूः अन्तरिक्ष-मित्यादि। द्यां द्युलोकं च। उत। अपि च इमां पृथिवीं तस्मै काय। मा-
इति। प्राप्ते कस्मै आदेशश्छान्दसः। प्रजाप-तये देवाय। हविषा विधेम। हविर्दद्मः सपर्मः इति विभक्ति व्या-
त्ययः। नमस्य द्वितीयो मंत्रः। अग्राः संवृतत इति। पुरुषसूक्तेनानादिपुरुषमुपस्थाप्यान्तर नारायणेनाष्टकं-
हिकामयेनादित्याख्यामंडलान्तर्गतनारायणात्मकमुपतिष्ठते। तत्र च पूर्वकं डिकान्तरीयः। पुरुषमेवया-
ख्यादिग्भागापन्नः। परापरकोटिसंचारी सूयते। अग्नेरुपायः। अग्रः उदकात्संभृतः। आहृतः। यस्य पृथिव्यै पृथि-

व्याः सकाकशात्। संभृतः रसाद्। ज्ञानकर्म्मसमुच्चयजनितफलपाकज्ञान्मुक्तिदायिनो रसादाहृतः। यस्त्वा। विश्व
कर्म्मणः। विश्वं सर्व्वं कर्म्म यस्य स विश्वकर्म्मा। तस्य विश्वकर्म्मणः। संभृतः सृत्वयः समवर्त्तत। सन्नवत। अग्रे प्रथा-
मं आद्यं। लिंगादिशरीरं। तस्य इंद्रादीनां त्वष्टा भगवानादित्यः विदधनूकुर्वन्। धारयन्। रूपमेति। अग्रे हः को।
त्यजस्रमेति। तन्मनुष्यस्य मर्त्यस्य सतः। देवत्वं देवत्वेन निविर्त्त क्रियत्य यः। आजानं। आजानमुत्पत्तिश

२८ स्वभावः। अग्नौ पार्थिवं वा। अग्रे प्रथममा। सपर्हे ष्वअर्थस्य पीतिर्नवत्ता नव्यानसंयुक्ता। सुक्षिप्रपौमं त्रा व २८
ता॥ ॥ विद्मत्वान्तिमं त्रयता सुवर्णमासी। ति विद्मतिश्छेदः। वन्नुनवसाना। सुपर्णासि। सुपतनस्त्वमसि।
श्येनवर्णखगरूत्मान्। गणवान्। सपक्षः। त्रिवृत्ते मस्ते शिरः। गायत्रं सामनवत्क्षुः। बृहद्रथन्तरे सामनीतव
28
पक्षौ। पंचविंशस्तोम स्तेआत्मा। शरीरं। छन्दांस्येकविंशतिः नवाजानि अवयवाः। यजूंषि तव नाम संज्ञा। यदेता
मग्निमित्यारम्भेन। तदयं यजूंषि नामवार्वेमदेव्यं। साम तव तनूः शरीरं। यज्ञायज्ञियं साम तव पुच्छं लांगूलं। धिष्ण्याः।

अग्नयः। शफाः। खुराः। यतस्त्वां सुपर्णोसि गरुत्मांश्च अतोहं प्रवीमि। दिवमन्तरिक्षं गच्छ। स्वर्लोकं पत। अथैनं नि
दधाति। सुपर्णोसि गरुत्मानिति श्रुतेः॥ ॥सीमन्तं मूर्द्धं विनयति। ललाटादारभ्य केशानां द्विधा गं करोति। कि
चिदेतत्पतिकर्तृकमिच्छन्ति। सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः। भूर्भुवःस्वरित्येतेन मंत्रेण। प्रजापतेर्या
र्यां। गार्हपत्याहवनीयघोरा। ध्यानमंत्राः। प्र थिव्यन्तरिक्षद्युलोकाः। लँश्च सिधेयाः। ब्रह्मक्षत्रियविशां वा वर्णाः
आत्मप्रजापशवो वा। रक्षति तां व्याख्यात मेतत्। वीणा काना। नीवेदान। नीत्वा वेदान्। प्रस्तादीन्। व्याहृत्य
न्ति। प्रकाशयन्तीति व्याहृतयः। अयमू ओं वत उडुंवरस्या। वृद्धः। शाखां दंड ४ अव यव पितृगुणाध्या
नोपद्रवयविनिर्देशः। आत्मा मं नक्षत्र संस्कारेणच्च व्यप्यनुगतत्वात्। उ डीवअडुंवरी व फलिनी फलयुक्ता व
क्षुषु त्वन्नव त्यर्थः ४। अन्नं वाऊर्गुडुंबर ऊर्गिति श्रुतेः॥ ॥नियुक्तां सूत्रकारविहितां मुक्तां गां पूर्वाख्यानं एके।
चाचार्या उपसमी ...दाहरन्ति पठन्ति। अस्याह इति मध्यन्त्री सोम एवत्यादि। अस्यार्थः सोमस्त्वन्द्रमाः। नास्माकं

राजा चाधिपतिः । इमाः एताः मानुषीः मानुष्याः प्रजाः । अविमुक्तचक्रतीरेषु स्वयं तेन वशमासीरन् । स्थिताः अस्माविति
संवुध्यन्तं नामयद्भवता । न विमुक्तं पनित्यक्तं नरकं शासनं राजन्या ज्ञाय त्वशोभनं न राजपालिते । एषवोमीराज्ञासो
नो स्मानं कुब्राह्मणानां नानाप्योऽतिश्रुतेः । यान्नदीलक्ष्मीकृत्य उपसमीपस्थावसिताः स्थितास्ते नवत्रिप्रजाः । सस्थानम
गृह्णाति हृष्यं श्रीयां नदीं उपसमीपलक्ष्मी कृत्य आवसिताः स्थिताः । प्रजा नवत्रिंशोऽस्यान घाम्नी रनिवसा ।
त्रिप्रजाः स्वस्थानं याद्वयं संशुक्रानवतीश्री नाम गृह्णाति । अथानन्तरं शिष्टा वा रूपनिपातं आच्छादनवासो
लंप्रसार्य पत्नी श्वयं धान्य यति । तदनुप । निर्वीश्चत्या वा ब्राह्मणाः प्रथमजातः कुलद्रुमाः । नानाविधफ ।
लं पूर्णकलशमादाय ग्रामपुरकुर्वद्भिस्मनु याः ॐ पञ्चीनित्यनुवाके न फलेस्त्वा स्नापयेत् । स्नापयति । अथ पवित्रशिष्टी
श्रेष्ठ मेगर्त्तमासे तु वरकं कृत्वा विधानतः । याः ॐ पञ्चनुवाकेन फलेस्त्वां स्नापयेत्तु तैः । पूर्णपात्रे ब्राह्मणो दक्षिणां दद्य
द्नादि श्रेष्ठदक्षिणत्वात् । ततः कर्म्मो ब्राह्मणो भोजनं ब्राह्मणस्य भोजनं ब्राह्मणेभ्यो भोजनं ब्राह्मणानां भोजनमिति ।

समास्य सर्ववचनेषु संभवात्। गुणाधिक्ये फलाधिक्यमितिन्यायादाधिक्यवत्फलनिष्पत्तिः। यत्तुनारीप्रथमग
र्भेषु तुच्छावान्द्रायणं चरेत्। इति कर्मीगर्भपालनसाऽनपरं। न त्विप्रकृष्टं वादिभोऽनविषयनिषेधः। कुतः। शिष्टाच
नपरिग्राह्यत्वात्॥ ॥साध्यंत्यादिकमन्त्राणां पदवाक्यप्रमाणतः। विविच्यन्तेक्रमेणार्थः श्रीमिश्रणमुरारिणा। सा
ध्यन्तीप्रसवयित्रीशूलवती। अङ्गिरसुक्तिः। एऽतु दशमास्यकृत्यमेन मंत्रेणप्राग्यस्य हृत्पतन। अथा
र्थः प्रसूयते। इन ऽतेऽतन मनूवंध्या यदि गर्भिणी स्यात्॥ प्रायश्चित्तिक्रियते। आतिभत्येतस्मा स्मा कु॥
भिरावमाणं गर्भमूर्तिमंत्रयते। अवसाना पंक्तिः। एऽकंपने एऽतु। दशमास्या कालावच्छिन्नइव। गर्भोऽजरा
युणासह। जरायुगर्भवेष्टनं। कथं वलत्वित्पत्रोपमयादर्शयति। अथा यं वायुः। एजति। यथा सं मुद्रएजति। एतासदा
वलनात्मको। एवमयं दशमास्यः। तमेतदस्त्र दशमास्यां संतप्रक्षणवयदुषा दशमास्यां करानीतिश्रुतेः। संसत
रितद्रूपंस्रुवनर्थो। अपतन्। अस्रुवत। जरायुणासह॥ ॥अथशङ्खादादहनणेनभिन्नत्वं तं बीकृतत्वादवनावपतन

स्मृति

५ मि

ना

मितिकर्मांतरं। अवे त्वित्यादि। अवाम्बां। एतु। अधो नाग मान्नोतु। अधःपतन्तु। पृश्निनां तृपाँशेवलाँ पिछलाँ। किंनाज

नायु। किमर्थं। अत्रेवा। अदनाय। नहूणार्थं। शुना। शुनः। अनर्थर्थवत्वर्थौ। नोपीवविपिनामा। एसेन सह मा अधःपतानवा।

कृमिखन। अन्येन मर्मव्यथकावबंध्येन गर्तस्यविकृद्धकाविणा सह आयतेसंबंधसंयुक्तं कुर्यात्। अवयत्रवपद्यतामा

अवांश्च मधःपतनामित्यर्थः। श्रुतिश्चत्रायें गो॰ पृश्निः। पृश्निश्चिनरवीन पृश्निः। गर्तेजिरायुणा हतः। अधनाव

पतनयुक्ता। पुनर्मं त्वयुरायनिधानं यत्र। डुपला हृणार्थौ तेन जरायुसहितगर्भपतनद्वारेणान्येषामपि

तत्कालमपनीयया गर्भावयवांशानामुप लहूणमामधाजननायुष्यद्वककर्मणीकाम्यातत्र मेधाजननमं

त्रः। भूरिति व्याहृत्युपलक्षितं मय्येदं त्वयि विषयेदधामि। भूः स्थामि। भुवर्व्याहृत्युपलक्षितं यजुर्वेदो। स्वरिति सामाव्या

हृतित्रयात्मकोपलक्षितं तमर्थं जातं सर्वं त्वयि दधामि। सांगवेदत्रयं गार्हपत्याग्नित्रयं त्रीन्लोकान्प्रलन्दूवविश्वं

आत्मप्रजापशवः इत्यादीनामेतदाधारयोग्यत्वं कृपयादित्यर्थः। अथास्यायुष्यकरणं अग्निरायुष्मानित्यादि

३०

३०

30

अग्निर्दैवस्नजो नृपः। आयुष्मानग्निः सोऽग्निः ४। कः कृत्वा आयुष्मान् नित्यं परकृत्या। वनस्पतिभिस्तदुत्पन्नैः। काष्ठैः प्रवृद्धायुर्भव
ति तेनाग्निरायुषाऽजीवितेन। त्वां त्वां आयुष्मन्तं नोऽकमीय त्वव्याहारः ४। प्रकृतत्वात् नाक नामि। यः कृत्वा यस्यायुषो।
वृद्धिर्भवति। तस्यायुषा तेन त्वामायुष्मन्तं करोमीति। सर्वत्र वाक्यार्थः ४। एवं सोमः ओषधीभिः वृक्षाः वेदः। तेजो ज्ञानत्वात् अ
युष्मता सत्यानृपं तद्ब्राह्मणैः कृत्वा। सत तास्यामात् तृ। इत्यादिमर्वेवत्री। आयुः विसमा हुतानि। आयुषं
वात्स्यायावनस्पाविराणि। यज्ञमदयः स पितायदिकामयते पितामम स्तुवः। सर्वं संपूर्णं आयुर्जीवित
भूयात्। प्राप्नोतु। वात्सप्रेण एतं कुमारम स्तुवाकेनाभिमृशेत्। वत्सो वालवत्स एव वात्सप्रं प्राप्ति पूर्व यत्
युषेति प्रात्सप्राप्तुवाक्येतेन। वात्सप्रेणानुवाकेन। दिवस्परि प्रथमं दशार्चेयं द्युतः। दिवः परि। दिवे दिवः प्रका
शात्। प्रथमं यज्ञे ज्ञानतः। अग्निः प्राणो वै दिवः। प्राणो ह वा एषः प्रथमं समजायत इति श्रुतिः। तं ज्ञानमानितः प्राणीति प्राणे
वाग्भिर्जातमेवेनमनस्मिन् जनयती स्पतद्विनिप्रायं। परिज्ञानविदाः। अस्मत्। अस्मत्तः। तु रूपविमानं। द्वितीयं ज्ञानं।

३१

वदाः। जातं पदं न मादो द्वितीयं पुरुषं विद्यो जनयदिति श्रुतिः॥ ममुख्यात् योनेर्हस्ताभ्यां वाग्निमसृजत त्यथं पुरुषा
ग्नेः। तृतीयमप्सु तृतीयं नमस्त्वत्रयव स्थितं जनय मि एनमेति तृतीयं मज्ञा जनयन्नीति श्रुतिः। न मनसा स्पतिः
नृमणाः। प्रजापतिः अजस्रमप्रदक्षीणां एवं वक्तुरुन्माग्निः। हव्यवाहनः आदीपवानृ। यजमानेः एनमग्निं जनं तं जनयन्नीति श्र
तान्तथान्तरस्थ ग्निः। शालनात् आदित्य द्यावु द्वितीयस्य सख्या वीः॥ ॥विज्ञाता विज्ञा विजानीमा तन्तवत् अग्न
यात्रयाणि त्रिधा। स्तुतावुक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि। विज्ञातं तत्व क्षमघा नि त्रयाणि तव
त्नि। स्थानानि नामानि जन्मानीति। पुरुत्रा वक्षुक्षचत्वारि पत्रानि रुन्मानि। आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणा
ग्नीति। घृतीतानि विविक्तानि विभूता विहतानि। विभृतानि। पुरुत्रा। बहुरूपाणि विजानीमा स्वतएवा विज्ञात। नाम परम
गुहायां मवयह्यव स्थितं। नतः अस्यात्तद्यानि महा। दक्षे प्रदेशे आदित्यात्मना। नृचक्षी इधा अपां उपस्था उत्सं गोन
दीनामपां मध्यव्यव स्थितं। महिषाः महान्तप्राणाः। अवर्द्धनान् वर्द्धयां वक्रुः। प्राणा वा महिषा इत्यादि श्रुतिः॥ ॥अक्रन्द

३१

31

स्निः। पूर्वोक्तोऽर्थ एवानूद्यते च॥ ॥ऊर्द्ध्ववाङ्कुः शब्दं कृणः। प्रगृह्यात्यग्निः। अर्कं ददग्निः। त्रिष्टुभामग्निः पर्जन्याय ते। क्रु
द्धेति। विस्फूर्जति। अग्निस्तनयन्निव द्यौः। घोषः शब्देनात्र पर्जन्य उक्तः। यथा स्तनयन् पर्जन्यः। शब्दं करोत्येवमग्निः। पर्ज
न्यवद्धृक्लात्यथान्यान्यपि पर्जन्यानि रूपाण्यग्निः प्रदर्शयतीत्यर्थः। क्षमोषाद्देन पृथिव्युच्यते। द्वितीयांशे प्रथमा। लिहन्त्या।
स्वादने। यथा पर्जन्य उदकभावमुपगच्छे न्नत्यूर्थं। पृथिवीं लिहन्स्नन वादयति। वीरुधः समञ्जन्। ओषधीः॥
समञ्जन् व्याप्नुवन्न्वायमग्निः पृथिवीम् न्त्यर्थमेव वादयति। स्वकृत्वाला समूहेन। ओषधीः समञ्जन्। व्याप्नु
वन्। अन्नादो वा प्रोच्यते। स घोषज्ञानो विही। मिद्धोऽभ्यख्यात्। यथा पर्जन्यः स च एवानूपेण ज्ञायमानो व्यख्यत्।
विरुपसर्गः ख्याति रा ख्यातिनासवध्यतो तेन न विख्यापयतीति दं इद्धोऽनुवं संतदा। विहीमिमा पादपूपिणौ निपादपू
पिणौ निपातौ। एवमयमग्निः स च एव यजमानस्य ह्वः। समिन्द्धं सर्वं व्याख्यापयति। अन्यच्चाग्निरोदसी भानुना भात्य
न्तः। यथा पर्जन्योऽभ्राति। भानुना विद्युद्रूपेण रोदसी द्यावापृथिव्यौ। अन्यच्चापि स्थितः। एवमयमग्निर्भाति भानुना

द्यावापृथिव्योः। अन्तर्व्यवस्थितः॥ एवमग्निः पङ्क्त्यवन्तपतिरश्मिना॥ सीतां लक्ष्मीणां नां उदारः। अत्यर्थमुद्धताः। घस्र
णारयीणां क्षरयिता। लक्ष्मीणां मनीषाणां पार्थिवानां। कश्चिद्धवनवालपिन वर्तिन मुदाता। यं नु मनसा हृषितानां
वसुः धनं। स एवाग्निर्यथा पाति। याः विष्णुस्त्रयः सामगो पायेति। तदभिप्रायमेतन्न सानि मा गोपायन्ति। वसु॥
पासयिता। यद्वा वसुर्धनं। स एवाग्निर्यथ अन्या निधनानि उपकारं कुर्वन्ति। शयनाशनयानगवादीनि॥
एवमयमप्युपकरोति भूतानां। तायोया कप्रकाशस्व। वसुः सूनुः सहसः सहसो बलस्य सूनुः पुत्रः बला
न्मथ्यमानो जायते। तस्मादेवमुच्यते। अप्सु राजा। अप्स्ववस्थितो वरुणात्मना राजा। तथा वाक्यं। त्वमग्ने
वरुणो जायसे। इत्यादि। विजात्यग्र उषसां। आदित्यात्मना। इन्धानः। सिद्धे वा दीप्त्या दीप्यमानः तथा। उषःकाले
अग्नीनां प्रादुःकरणं क्रियते क्रियोक्तं तदभिप्रायमेतत्॥ ॥विश्वस्य केतुः। चतुर्थः पादो व प्रथमव्याख्यायां पश्चाद्
आगातूं जनायदभिमयजन्न पंस्व। यादित्य विज्ञप्तिको निर्देशः। यमग्निं पंचजनाः। चत्वारो वर्णाः निषादः पंचमः।

३२

३२

32

पंवज।नासुच्यन्ते।अयज्ञत्ह षवन्तः।संवन्निा।अनोद सीअत्प्रणाज्ञायमानः।स एव पूरयति द्यावापृथिव्यौ
जायमानः।आदित्यात्मना।स एव मध्यस्थानमाक्रम्य इन्द्रात्मना।वीतुं विदङ्मनिन्तपनायनु।यंमघं अनिनतु।
विदानयतिपना।परतो गमनम्॥ ॥उशिक्पावको अरतिः।अलमनिपूर्याप्नमतिः।सुमेधाः कल्याणप्रज्ञः।साधुप्र
ज्ञमेधया।मर्त्येषु।मनुष्येषु।म। नुष्येषु अग्निः कथंभूतः।अमरणधर्मा।निधायि निहितः।दवः
त्वम्नोलोकस्याध्यक्षोः।सीतिसः।ऊर्ध्वं यर्त्रि उदयर्त्रि।उन्नमयति।धूमं अरुषं।आरोचनं।नक्षत्रं।विद्या
तापनयत।ऊनोवायमधिवेवैतः।संव तिधूमं साधुहृद्वृत्प्रिनिर्नेतीत्यनतत्स्थऊत्यनिप्रायमंत्र४।युक्तेण
ता।मनयत।ऊर्ध्वलोकं।ऊनरूतं।व्याप्नुवन्।नन्दन्त्रयग्रहं वंदतानकासवितापूमममुदयतीतिसंबध्यते।ऊतः।
शाविषाघो।द्युलोकं।ऊनरूनं।व्याप्नुवन्।नन्दन्त्रयग्रदुवंद्वतानकासविता धूममुदयतीतिसंबध्यते।ऊतः।
प्रदाद्भिदं वा।उपडीवन्तोन्तवन्नवष्णुसलिप्रायो यं मंत्र४॥ ॥हृशानोनुक्मः।कंठारुक्मंप्रतिमुञ्चतिह्वेक्मवो।
नोक्थं।विष्णुप आदित्या।ध्यासनरुक्मस्तुतिः।योहृशानः हृश्यमानः।ग्नप्यरुतउपलभ्यमानः।रुक्मः।रोचनः।उर्वीम

हृत्वादीप्सा। वसघोता। वसघोति अ न तो। यस्य व। डुर्मषं मायुः॥ डुर्दर्शमनन खंडितमायुर्जीवितं। श्रियक्रवानः॥ यस्व
य तस्य॥ सियंदानुशावते। सा यमयि॥ अमनणा वर्मः॥ अनवता। वयोमि: सन्तेः। आघ्रुनोउ। शपु हृति मि॥ यदेनं।
घोरउनयक्षुरताः। यद्व एनं। अग्निं घोर्द्धृनयितवतीसुरताः। शोजनरेताः॥ सुरता घपायास्पा एषामि:रताः॥ ३
वं द्वितीयमम् तत्वं कारणामय्न॥ ॥ यस्ना। अघप्रतिपवि। कृणवत्। करोति। हृतड्ढ। मन्दनीयदीप्र॥
अपूपं प्रुनो इंडाशं। हेदेव घृतवन्तं। हेय मासत्रा। घस्या। पस्ना यं द्विर्द्देविषा। वदाया। व्यापरिष्टादाघस्या:
सिघोरयती। स्पवा। सुतमिषायं। प्रतंनय सीतिपा। प्लक्षान्दसलाप॥ पणयिनं यजमानं। प्रतरं वस्या। अछ
मिसुम्नमि। शाकपूणि: वसीयं स्थानमसि। वस निवासे। अनि सुम्नं अमिनयमि। सुम्नं सुखं। देव तन्के। देवृम वि
तं। हृयविभा। युवतमा। अथवा। अविद्धतम॥ ॥ आ तं लउ। तदस्थाने यदा दृक्ति:। लोद्रू। स्थानेलट। अथ संवं घा
ता। हृयमनआ। नउमि यं यजमानं। सो स्वव सेषु। स्ना घुस्वाणीयषु। येषु यहकानुषु। उच्चा उच्चा घालउनतस्तेषु

नयनक्षत्रपुत्रैश्चोशस्य मानेश्वानङसि।श्रासेवनेत्वं यङमानो।प्रियःसूर्यस्यसदंसि।प्रियस्वश्रेनर्नवसिति।किं
व।उद्धातेन।नन्निनदत्।नरस्यं।नूनिर्खेद यत्र विद्यते गुणं।कत्पादादि विश्वाकाशे देङमसिस्मितंहं लीनावनवेद
वयङननूपस्थानंश्चपुरङयार्थेगा।पितं।तत्प्रदेशे।पलव्हिरौ।तंकुमानस्हदयेमनावा।निदामङं मांतहिद्या।त।
श्रेतावयं सर्वेपरस्परमन्निरयाः।पश्य मत्पादित्रांशंसा।अथवा।पृथिवीरूपा माता।द्यौःपिता।पितृमा
तृपुत्रोत्पत्तिस्वरूपं परस्परं ज्ञानीतः।ए तस्मिन्निदानंपुराकृतस्यतपत्रदृष्टव्यम्॥अथेनंजातं कुमारं
पिताहृदि स्पृशति।अश्माभवत्पनेन। हे पुत्र अस्मिं वपाषाण इव घटः स्थिरस्त्वं भव।परशुर्विववङ्
इव।घमनः संघःपर्वतानपिभवन्ति।तद्वत्सर्वावयवैरिंद्रियादिभिःखट्टढौनी त्रुकपटकरणङ्गितङ्ःखड्गच्छे
दकस्त्वं भव।वज्रावेपरशुरिति श्रुतेः।अथवा।परशुःकुठारः।सा पितृअस्त८।काठिन्याद्भूतत्वाल्लोमयः।हिरण्य
मिवसुवर्णमिव।अस्तुतःअस्पुतः।अक्षीणः।शुद्धस्तेजोमयोभव।अन्येसां यसीसकादिभिनपङ्क्ष्येनर्नुपहतमना

छादितं सुवर्णं। यथा स्वरूपावस्थितं तेजोमयो मन्त्रीणामुपावर्तं रक्षोघ्नं भवति। एवं निःकलुषो निर्मलो रोगाद्यु
पद्रवरहितस्त्वं भव। त्वं मे आत्मा देहः स न वै निश्चयेति पुत्रेति संज्ञा नित्या स्थितानतु स्वरूपेण आत्मा वै जायते पुत्रः।
न भेदः। पितृपुत्रयोः। यो वै पिता स पुत्रः। मद्वा। अस्या सूर्यस्तद्दृष्टे ऽस्तीन वा। अथाश्मानं पृश्नि सुपदक्षात्। सो वा आ
दित्यो ऽश्मा। पृश्निरसुनैव तदादित्यमु पदक्षाति हत्वा दिश्युतः। नद्वेतदन्नमायुषे तदन्न सुवा आयुरा
स्माभवति स्थिरावा अश्मा स्थिरे तदा वायुः कुरुतो। पृश्निर्भवति पृश्नी वर्त्तन्ते सुतः। अथ अस्यपुत्रमानस्य
मात्तरमपि मंत्रयते। इडासि यज्ञस्यइ डापाश्चासि। यस्यां पुत्रो इडाशा विलभ्यते। अत एव मैत्रावरुणा अ
पि विषयिणी। अथवा। इडा पृथिवीरूपा। पुत्रादि जननेनाग्निशुश्रूषणो गार्हस्थ्यधर्मक्षमा। मैत्रावरुणा यो रुत्य
ना वीरे सम्नर्तके। वीरं पुत्रं अजीजनथाः। असोषीः। जनयथाः। सा त्वं वीरवती पुत्रवती भव। या त्व मस्मान्वीरवतः
पुत्रवतः। पुत्रयुक्तान्। अकरत्। अकरोः। कृतवत्यसि। इयं। ऽग्नं त्रयोदश्याऽऽगार्हपत्यः विष्णुः। यजमानं वा नयति।

३४

34

घृतस्नुतिश्च यजुः स्नुतिश्च हस्ते । वसोर्धारा मन्त्रं न विद्यते । तद् अभिवादित्यो वा । वसोर्धारा स्नुवाहूयते । सा च रू
पकल्पनया । स्नुक् स्नानत्वेनोक्ता । इमं स्नुतं नन्दूणां स्नानो ऊर्ध्वं घनं मू । न सर्वन्त मू । यय विप्रा । चेटा । अपां च पीनं । अ
पशाद्धेनात्र घृतमन्नं । सा हस्पाता । यद्वा । घृतेन । पीनं पूरितं । अथवा । अद्वा । पिता ह्विनेन ह्ल स्तवन्ति । निगमा स्तवन्ति
इति स्तुवन्ति निगमः । घृतपपूरितां हेअ घ्नस्य नस्य मध्ये । एषु त्रिषु लोकेषु वर्त्तमानः । इमे वै लोकाः
शरीराणि निस्नुतिः । किं वा । उत्सं स्नुषस्व । वत्संगं सुरस्कणाम् । कूपां स्वबद्ध । मधुमन्तां मधुस्वादेन घृतेन
युक्तं । अथर्वणा । सतवादित्यस्वरूपमाचर णामथर्ववाना । किं वा समुद्र समगृह्णसे वस्वात्रया । देवे समुद्राः । अ
ग्निर्यजुषा । महाप्तुन । सामानां सहडुच्चा पचामित्येन दधिप्रायां अन्नं निरुंवा समुद्रः । उदपात्र । भिन स्थालिद्या ।
ति । आप्यादेवद्या त्यादि । हेअपः । आप्निहेत वा । ऊर्जिवनस्य मोहित्वा प्यायनकरणहेतवः देवेषु मध्ये मध्ये ऊ
यत्र यूयं अचेता यथा देवेषु विषये जायथ जागराणां कुर्यत । एवमस्य । सूतिकायां । सदविकायां विषयेव

ऋार्थज्ञा यत्र एवं प्रकरणेन॥ ॥शंडामर्कौ इत्यादि॥ शंडामर्कौ असुराणामुपद्रवकारिणौ। अनेन होमेन पवित्रं प्रा
नः। स्थानानि नश्यन्तु। शंडामर्कौ असुरः समर्थौ योगाद्युपद्रवकारी इत स्थानात् नश्यतां नश्यन्तु। अपगच्छन्तु। एकैकं प्र
त्येकयोजनया सर्वैः नैकवचनं। जातावेकवचनं वा। निरस्तः शंड इति दर्शनात्। मारयतीति मर्को असुरः। अमुष्मिन्
ष्ड्रिये क्षुरमंतीत्यसुराः विषयपराः निर

स्तो मर्क इति दर्शनाच्च। उपसमीप विघ्नकरणाय वीर्यादिकाः
शां ष्ड्रिकेया विघ्नकरणा समर्थाः उलूखल

सहस्र शमा चाविदानकाः द्रोणी वनासा यस्य सद्राणासः। व्यापय
तिअंगानी तिव्यानः। एवमासमन्तात्

नलिखन्त्युत्पादयति दोषान् नित्यवंशी लंयस्यानि मेषी विद्य
तयस्याः शुनकरणसहितस्थानान्तु प्रभवन्तु मेऽन्यस्यतात्। अपगच्छन्तु। इत्यादि यदि कुमार उपद्रवेऽपद्रुतानव
ति तदा पिता एतान् मन्त्रान् जपति। कूर्कुर इत्यादीन् कूर्कुनादयाविघ्नकर्तारो गणाः बालकस्य अनेकोपद्रका
वकारिणः। एते कूर्कुरायाविघ्नहेतवः प्रत्येकमेकैकशः। हे शुनक त्वमपि वेच्छ शब्दानुकारः। वीत्कार शब्दं नीष

लं। बालानां समीपे येन शब्देन बालका बिभ्यति। तं तं बीकारशब्दं हेम्बुनकं स्वं जपमित्यज्ञ नमो नमः क्रमस्ते तुभ्य
मस्तु। सोसी सपासारयति प्रसारयति विक्षेपयति बालानां नामंगानि सीसरः। तस्य सर्वोवचनं। लापयति बाद्य
ति बालान्। तिलपताश्च पक्कनयति नामयति बालानां यामात्राणि निश्च पक्कनात लक्त्वाय त्रिं संदेवाः विरं विघ्न
करणहेतुं श्वदङ्। तत्र यन्त्रः सत्वमेवं वि शिष्टः। कुमारं एव निश्चय। बाह्यणीथाः। संसजेथाः। रहुयथा।
इति यावत्। चैत्रेत्यादि पूर्ववत्। तत्सत्वा यन्ते। तव सन्मासुनीमा नेत्यादि रहस्य संकेतकथनं। सगम
मन्त्रं मूलाद्ध्यानं। प्रवासं कृत्वा। एत्यागं। त्वसाधिः। पूर्ववत्। श्रोतव्वत्। गृहामेत्यादिनिः। पुत्रं हृष्ठाऽ
पूज्जति। हे पुत्र यश्च मंगादंगात्संभवसि उत्पद्यसे। हृदयात्। अधिसकाशाज्जायसे। आत्मा प्रतिशरी
रं वे इति स्फुटं। पुत्र इति नाम। मामात्रात्पापिन्नः। आत्मा वै जायते पुत्र इति वचनात्। यत्त्वमभिन्नमूर्त्तिः शतं सं
वत्सरान् यावत्। सम्भृद्धः सन्। जीव प्राणिहि। एतां मंत्रं पुत्रं हृष्ठाऽपति। यथास्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः। अववजिघ

३६

नि। शिंघति। हे पुत्र प्रजापते। सृष्टिकर्त्तुः॥ हिंसो कारेण। स्रेहाङ्गीकृत ध्वनिविशेषेण सामवेदावयवेन वा प्रस्तावेण। हिं
कारेण। त्वा त्वाम् अहं पिता। अवजिघ्रामि। शिरसि चुम्बामि। हे अमुकशर्म्मन् सहस्राणां विरञ्जीविनो। आयुषा जीवित
ना। त्वं वह्नि वर्षाणि जीव। प्राणेन ध्सरय। गवां धेनूनां हिंकारेण। हिंकृतेन। हे तनय। अमुकशर्मन्। त्वां शीर्षे शिंघामि
वारत्रयं शिरस्यवघ्राणं। सहकर्न्मं त्रेणाहि स्नूर्ष्णी॥ अमावित्यनेन तदामंत्रणं। अयमर्थः॥ यज्ञावनादागत्याव
नवम्ब्रवत्सान्। हिंकारशब्दपूर्वकं शिर सि जिघ्रति। एवमहं त्वामाभिमुख्येन विंद्यामि त्यर्थः। केचिन्त्व
षपुत्रस्योपनीतस्यैवावघ्राणं मन्यन्ते ।अदसन्ताय तः स्वस्त्ययनपूर्वकसंस्कारो २ हृष्टा हृष्टार्थः। सर्वे
षां संस्कृत्यवाग्रह संमार्ष्टीति वचनात्। अत्र एकवचनमविवक्षितं जातावेकवचनं त्वात्। दशापविवेणाय हानुसंमार्ष्टी
ति सर्वेषां दशनामपि। ग्रहाणां समानः। कर्त्तव्यः। उपनीतानामनुपनीतानां कन्यानामपि विहितत्वात्। उत्तरहृदयेना
रलिप्यमूर्द्धनि जिघ्रति। स्तुतिस्व अथोत्तराङ्कुः प्रजापतिर्वै तं प्रियेउत्रमुत्रस्यावघ्नन्तीति गृह्यानुपैति। गृहाद्वपतिस्मते

३६

36

साग्निः। गृहामेति। विश्वारूपा। हे गृहाः मा विभीता। नयं सुवता। वेपध्वं। वेपतिकंपनार्थेः। कंपनं सुवता। यता। वयंयु
ष्माकं। ऊर्ज्जं मन्नं विभ्रतः। धारयमाणाः। अनुपद्धीणान्नाः। एमसि। आगताः स्मः। किंवा। अहमपि। ऊर्ज्जं मन्नं विभ्रतः
धारयन्। वो युष्मान्। प्रतिसुमनाः। शोभनमनाः। सुमेधाः। शान्तः प्रज्ञः। मन्। गृहानेमि। गृहान् प्रत्यागच्छन्। निम
नसा। मोदमानः। हृष्यन्। आहमसि। व ऊवचनं। एमसि। एकवचनं अत्र विकल्पे। नवदूवचनं स्मर्यते
दूत्यदाघः॥ ॥येषामध्येति। प्रवसन्न्पू। येषां गृहाणां मध्येति स्मरति। प्रवसन्। गृहपतिः। येषु बहुसौ
मनसो बहुः। येषु गृहेषु बहुरूपकारं। सौमनसं विद्यते। तान्। गृहानुपह्वयामहे। आह्वयामः। ते नो जा
हूताः सन्तः। नो जानन्तु। अस्मद्विषयां प्रत्यभिज्ञानं कुर्वन्तु। जानन्तोऽस्मान्। प्रत्यभिज्ञावन्तोऽस्मान्॥ ॥उपहूताः। च
वसाना। एहि अस्य तु शाला। इह गृहेषु न इत्यतत्पदद्वयं। विकृष्टमिह संबध्यते। इहास्माकं गृहेषु गावः। अजा
अवयः। उपहूताः। अथो अपि च। अन्नस्य कीलालः। कीलालशब्दो रसवचनः। पद्भुरस मन्नमिह। अस्तु जायतां। इमा

यवह्नत्तिप्रविशति। गृह्णाउच्यन्ते। रूमायाम्अविनाशाय। वोयुष्मान्। मात्येप्रकृत्ये पद्ये। प्रविशामि। शिवांशगमम्॥
हृश्रप्येतसुखस्यनामनी॥ अनेनप्रकारेण सुखंअवलिति शेषः। कस्यसंग्राः शमितिसुखनाम। हृदं प्रविदं का
मयमानः। सुखनामस्य॥ ॥इति श्लोकसंस्य प्रत्रस्यजपतिसाग्निः पिता स्त्रस्मत्रत्यं यंधीत्यादि। हृहूं द्वश्नस्मे म्मे

३१

त्रस्मिन्म मपुत्रेप्र यं धि। प्रवर्द्धयो। योऽ
ःस्यत्वैश्वर्यलक्षणेतस्यसंवोधानञ्मश्री
स्यसंनऊनी यस्यवरणी यस्याल्कृष्टस्य

यो) अस्मे अस्मे ममपुत्रायवा। प्रयंधि। प्रयच्छ। मघं धनं विघते।
धिनू। वह्निवादेत्यहन्त॥ यायोघना नि। विश्व स्मिन्। सर्वत्रवा र।
संवंधीति। नूरः प्रवुरस्य एतदर्थंवा॥ यायांधनस्य। ऐश्वर्यस्यवा।

३१

३७

उपत्र यान्नित्यर्थवशादध्याहारः। अनेकविशेषणस्तुतिसंकेतकथनद्वारेण। शंसाप्रार्थना। अस्मे। अस्मिन्। शत
शरदो वर्षाणि। जीवसे। जीवनाय षः। सनय। अस्मे जीवनार्थं न्दे विहिवा शतायुषं कुर्वित्यर्थः ४। योहन्द्र मनमैश्वर्य
उक्तः। धनान्तरप्रार्थनायपुन विन्द्रोक्तिः। अस्म। अस्मिनावीरान्। पुत्रान्। शनैश्वनः। अविनश्वरान्। अरोग्यान्दीर्घा

सुपः। हं इशिप्रिन्। शीघ्रगामिना। येहि। धमनया। पुत्राबेवीसाहू तिस्मुनिश्च ब्रह्मा निवद्धविणानिधेहि। रेतनं विन्निः।
प्रज्ञानं तां येहि। दक्षपञ्जापतेः शुभगर्भं सोऽस्तामयं सर्व्ववल्लभं तत्वं। अस्मेअस्मिन्। ऐश्वर्यीणाम। वृतानां पा। षं स्तुषं स्तुष्टि
तनूनामयत्नानां वा। अविच्छिन्नं। अस्तु पूर्हिं सतिंशान्नं। वा वा वा एणाः स्वाध्वानां। स्वादुत्वं। नेर्मल्यं नकामलत्वं। अन्तामनि
क्वनिव। अन्यस्मात् पिदृश्यन्ते। यथा। नष्मा अस्पा। उष्मा। ऊष्मा। श्लेष्मा। सुदिनत्वे सुदिनत्वमूशा पुनर्दिनत्व
सोऽस्यऊनकत्वं न अक्लां दिवसानां अस्मा अस्मात् तु वा। धेहि क्षरय॥ ॥स्नामेस्तु तिनिः। विन्नि विनंतु हाति॥
अग्निसंवत्संकरोति मनसा घृतेन नमसा। वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः अदास्यं पूतं हविः। सप्रसमिंधनाः। घा
णाः। सनत्सनिः। अथ पथः पुरु पाः। प्रष्टावः धामानि तिष्ठं दासि। सप्तहोत्राः। अग्नीव्रपर्यन्ताः यानीः वित्ताः। घायशिप्रह
नूनासिके वा। यज्ञं पीतसोमहृन्दः। शिपिन्। तथा च। पीत्वी शिप्रे अवेपयः॥ सामभिंद्र मूस्तुतं विषवणा वर्म्मणा।
अपिष्टुतं सोमानि पानाहे गान्नासिकाकं पितवानसि॥ ॥अन्नप्राशनमंत्रार्थः॥ पद वाक्य प्रमाणतः। उहृत्पसा

ष्या क्रियते वेदमित्यस्य सूक्तस्य ना॥ ॥देवीं वाचमित्यादि। देवीं देवीं देवसंबंधिनीं। अग्नेः सुक्। इत्यस्य मागः॥ वाचं देववा
णीं। देवा अजनयन्त। उत्पादितवन्तः। उक्तवन्त इत्यर्थः॥ तथा च श्रुतिः। सा वा एषा वाग्वाक्ये आविहिता त्रेधा यजूंषि
सामानीति तु देव्याथ यन्मानुष्या वाचा वदतीदं कुरु तवीदं कुरुतेति। तां देवीं वाचं विश्वरूपा नानारूपाः कृमिमुनि
ब्राह्मणादयः पशवः संसरणाः॥ वद न्ति। तद्वाक्स्थितं व्यवहारेण व्यवहरन्ति। सा देवी वाक् नोऽस्मा
कं मंद्रा स्तुत्या हर्षानंददात्री शुद्धा। इषं उदकादिरसं। ऊर्जं अन्नादि। प्राणनादि दोहं तु दुहाना। क्षरन्ती॥
वाग्धेनुः। अस्मान् एतु उपसमीपा सुष्टुति शयनशोभनं स्तुता वर्त्तमाना एतु आगच्छतु॥ छन्दोवासस्वतीरूपत्यर्थः॥ वा
ग्धेनुमुपासीतेत्यस्याः खलु चत्वारः स्तना इत्यादि श्रुतेः॥ वेदाध्ययनपूर्वकं तत्कर्मनिष्ठा भूयादित्यर्थः॥ ॥वाजो नह
त्यादि द्वे त्रिष्टुभौ वाजदेवत्ये। वाजोऽन्नं नोऽस्माकं अद्य प्रसुवाति। अस्य अनुज्ञानात् दानम्। वाजश्च देवान् ऋतुभिः॥
कालैः सह कल्पयातु। यथास्मानं हि समृद्धये मां उत्तमं सर्ववीरं जनयन्। आगतो विश्वाः दिशः अन्नपतिः सन् जयमि

त्याशी:॥ ॥प्राणेन वायुना कृत्वा अन्नं अदनीयं यद्धं अशनीयं प्राप्नुयां भुञ्जे नेत्यं। अपानेन वायुना कृत्वा गंधं

न पूतिमलानृ। श्वसीय तद्विषयग्रहणयोग्यो भवेयं। चक्षुरिंद्रियेण रूपं पश्येयं। श्रोत्रेंद्रियेण यशः शृणुयां।

कर्णौ शष्कुली कोदेशः। स्ववर्णविवरणसंज्ञकाः। एतानिंद्रियाणि स्वस्वविषयग्रहणसमर्थानि भवन्त्विति अर्थः। कोष्ठ

वायुर्मुखनासिकाभ्यां निःसरन्प्राणः पुनस्तेनैव मार्गेणांतः प्रविशन्नपानः प्राणो रेचकः। अपानः पूरकः।

तथा वक्ष्यादो ग्रीवापनिषत्। यद्वै प्राणिति स प्राणः। यदपानिति सोऽपानः॥ ॥इत्यनुवाकार्थं मनुष्याद्युपजीवनं॥ ॥

स्त्री मद्दीक्षित विश्वरूप तनयः श्रीवदमिश्रः श्रियानार्थं कायमनोगिरा ... गमयिता नाथ कामधुग्दोह

दं वृष शिवं शिवं च सततं नत्वा विधिं विंविं च विं। मंत्रार्थं विवृणोमि गृह्यविषये सत्स्वामसंघैः सतां। द्वितीयकांडस्य

विविच्यतां प्रयातु। श्रीवदमिश्रैर्विधिवत्प्रयुक्तो नूनं प्रारभ्यते मंत्रविनागन्ताध्यायः। मुराधिमिश्रेण समासमासाद्य।

प्रतिमंत्रमृषिर्दैवयाविनियोगश्च देवता। मन्त्रार्थं छंदसा युक्तः संप्रवक्ष्यामि मन्त्री पुनिः। यथावत्फलमाप्नोति।

३८

39

वेदवेदार्थविद्भ्रमः॥ इति मंत्रार्थविद्भिः स्वयमेव क्रियते मया॥ ॥अथ चूडाकरणमंत्रार्थः॥ हे वायो उष्णेन उद
केन सह एहि । गच्छ आगच्छ । न विकिर ॥ मंत्रं श्मोदं वर्गतश्चोतिष्ठा द्वावयोरुक्तं वं । हे वायो त्वम पि उष्णोदकेन गृही
तेन कुमारस्य शिरः स्नावनाय एहि हे अदिते । अदीनदेवमातः । केशान् । वपा । किं पिबि अदिते: सर्वात्मन त्वं न शन्त्वमतिश
यात्मर्व हितकरणसामर्थ्यात्तथाश्क । दीने नि॥ अदितिर्द्योरदितिरित्यादि । एवं जनामन्त्र्या: उ जानमुत्पन्नं ऊ निर्त्वं॥
उ निष्पमाणं मयतो नत्वं मदिति ॥ स इति विनक्ति व्यात्ययः । हे अदिते केशानुलङ्घ्य कृत्वा केशस्त्र म
नार्थशीतादकमध्यू ष्णोदके वपा । क्षिप दु वपा अनेकार्थत्वाद्धातोः । वप तद्दबीजमितिस्रुतेः॥ ॥सवि
त्रत्यादि । चूडोदनमंत्रः । हे कुमार सविता प्रसूताः उनिताः अस्य नु ज्ञाताः प्रेरिताः देव्यादिह्नीयकाउ मंत्रार्थस्त्वन्य
त: अनुक्रमान्मया सीमनु वा निर्मिसेण विदमिश्रस्य पना छ्यत: । वि नु बा: पवित्रा निर्मला: आप उदकानि तेत वत नू
शरीरं चूडालन्तु ण । उन्दन्तु क्लेदयन्तु उन्दी क्लेदने । अवयवावयर्वाविनाभेदन्यायात् तादीर्घायुत्वाय विवें जीवनार्थं

३८

वर्चसे तेजोऽर्थं ॥ ॥ कुशतरुणमन्त्र ईक्षन्ति । हेमषधे पविस्त्र यामकेशान पिंगुली रूपा । यजमानं त्रायस्व । पिंगु
ल्यायवृडाकेशायुल्वेन तुल्यं धारणमिति शाखान्तरे ॥ ॥ लोहक्षुरदानमंत्रः ॥ हृक्षुरय स्वं शिव । शान्तनामा । त्र
सि । भवस्तायस्यैतत्व । स्वधितिर्वज्रो । पिता । हे मगवतू । तस्मै तेऽस्तु नमः । मा मा हिंसीः विनाशय ॥ ॥ निवर्त्त
यामीत्यनेन मंत्रेण । तामपविस्रुतं कु … रंधवपति । चूडायां सल्लमीकरणेति । अपूर्वोयिवपति । संक्षयो ॥
करणवर्त्तते । निवर्त्तयामि । मुंडयामि ॥ … मा विनिवृत्तापवायातु । आयुषे अन्नादनाय । प्रजननाय । म
गोत्यल्पक्षः । धनस्य पुष्प्य । शोभनत्वपत्वेन … वनाय । शोभनवीर्याय ॥ ॥ येनपपतिच्छेदनमंत्रः ॥ येन क्षु
रेणाते जा मयनेन सविता । सूर्यः । सोमस्य राज्ञः वरुणस्य वा । शिरः प्रवपत । अमुंडयत । इदं शिरः । अस्य कुमारस्य
आयुषा हितं । आयुष्यं आयुषात्तावः । सन्तावा । यथायं कुमारः जरदष्टिः संपूर्णायुः असतां भूयात् ॥ ॥ त्र्य
नामश्नुते व्याप्नोति । जरदष्टिः जयज्ञावथ ॥ ॥ आयुषमित्यादि । जीर्णायूंषि समाहतानि । बाल्ययौवनस्थावि

तेन क्षुरेण । हे ब्राह्मणाः वपत । मुंडयत ।

चाणिा इत्येवमेतेषामवस्थानं यथा व्याप्तकमायुरस्माकमस्तु । यज्ञप्रमाणाणा न प्रमाने जसाव । भूर्विश्वरूपाः । भूर्भुवो

केषुवरंति गच्छन्तीति भूर्विश्वरूपाः ॥ सूर्यगणाः सुडागामरच्छादसः । भूर्विवक्षितं वचन्ति ॥ भूर्न तेन चर्यन्तीति वा ॥

नरमयः स्थक्षवित्र । यावत् सूर्यमभिक्रान्त्या अग्नीश्च संक्रान्त्वा पश्चात् ददनन्तरं द्यामन्तरिक्षलोकं । द्युलोकं । नाकं वा

व्याप्नुवन्ति । तनमणि ज्वलनामन्त्रणेन ज्ञाम येनच्छेरणावा । नवव पामि । मुडयामि । जीवातवे जीवनायस दि

तायय ऊर्जाकृ । विनेयावत् जीवनाय सु ॥ श्लोकाय शान्तनयशसे । ब्रह्मवर्चसाय विनाशाय ॥ ॥ यह्नुरेणा त्या

द्वियत्नयस्मात् हेतु नत्वया क्षुरेण छेद न क्रियानिपुणेन । मङ्गलयताशुद्धेन । निर्मलेन शाणेन्नेन । तेन सु

प्रशस्ता । शोभनत्वर्मना । शोभनेनहितं पपनिस्हेतं नेति । प्रयोचनात् कथनोत्वयाकृत्वा स्वधायमा धार्यविनिधुक्तो

मंत्रः । कुमारस्य केशानामपवापा । एतदर्थं छित्वा मुण्डे वे वगो मय पिंड । आवपति प्रक्षिपति । तस्मात् हेतुनके

शांछिंधि । अवखंडय । शिरो मस्तकं मा छिंधि । मा सघर्णं कुरु । मा शा अस्य । कुमारस्य अयुञ्जीवितं प्रमाषीः मामुष्णाः ॥

४० ४० 40

मापद्धन्नः। दीर्घायुष्ट्वं कुर्वित्यर्थः ॥ हेक्षुर इह देशेन। व्ययायन्। एतस्मिं क्षौरविलक्षणां विशिष्टां। शिरःवप्तुं मुंडयित्वा

कुशान्वावपति। अतिशयेन गामध्ये क्षिपति। कर्त्ता। हेक्षुर। तच्छिरः माच्छिंधि। मा हिंसीः। स्वायुष्व। पिंडे इति वा

येनद्धेशेन क्षुरेण शिरश्छिनत्ति शिरसः। वप्ता केशान्निक्षिपती ति वा। क्षुरः विलेखनोक्षुरति विलिखति। छिनत्तीति। ना

प्युपधाकः। हन्नापितः क्षुरु एवं कृतः हृदि तं यथास्यात्। एवं परिवपा। मुंडयेत्पुनय संस्कारः उन कात्वेन मं

त्रस्य क्रियाकाशस्य सूचकं। नं। चेड्डालो डायज्ञकरणात्कृ इति निक्षितान्। यज्ञार्थं मदद ज्ञासुः काकोपि वा

नवेत्॥ ॥अपनायनमंत्रार्थो घयोहि शयकाशिनुः वेदमिश्रेणनाथ्यस्ते स्वमादाकृष्यकेशेष्यतो ष्ट

चयकाशान्मदानाष्या ड्डह्नत्वा वशेष्यते। पृथक्क्रियते। उपसमीपा आचार्यस्य माणवकस्योपनयनं तस्य कर्म। अ

पनायनं। तं स्वाचार्यं शिष्यं स्वानयंति। स चाचार्यसमीपं प्राक्मुखस्थितः आचार्येण पृष्टः। वंदनपूष्पव ह्याघ

लेकृतः प्रतिवचनं ददाति। ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि। आचार्यवचनं। ब्रह्मचर्यमागामिति माणवकस्य तच्चा

लक्ष५

यमर्थः। ब्रह्मचर्यं प्रत्यमगाम्। इतोस्मि ब्रह्मचर्ये दत्तस्यावरणं तदर्थं वा वरणम्। ब्रह्मकर्म चरतीत्येवंशीलो ब्र-
ह्मचारी। अहमसानि भवामि। ब्रूहीत्याचार्यप्रैषउत्तरयच्च श्रुतवचनं। प्रतिप्रैषणमिति॥ ॥येनेन्द्रायेत्यादि। आ-
चार्यस्य मंत्रपाठः। परिधापयतीत्यनेनान्यपर्थसामर्थ्यात्। तदिदं परिदधामीति। मंत्रे कथं परिदधामि वृश्चकर्तृत्वमि-
ति चेत्। सत्यं तथाप्यन्त। र्णिर्हितेनार्थस्य विद्यमानत्वात्। नं ददौ वृश्च। तेन त्वा परिधापयामीत्यर्थः। येन
दत्तेना विधिना वा। इन्द्राय इति चतुर्थी हि तीयार्थे। इन्द्रं बृहस्पतिर्ब्रह्मा सुराचार्यो वा वस्त्रं परिदधा-
त्। परिधापितवान्। अथवा अपि कापि तार्थः अथवा येन मंत्रेण बृहस्पतिर्वासः परिधानार्थं दधत्। अस्थापितवानाय-
नेति ब्रह्मचर्यस्य सामर्थ्यात्। दीक्षा च ह्रस्व परिधानस्यादौ विहितत्वात्। इन्द्राय च वासः परिधानार्थं दत्तवान्। मं-
त्रार्थमभ्युपगम्य स्वगतं माणवकः। परिधत्ते। हे वासः तेन त्वां परिदधामि। किंभूतं वासः। अमृतं। अहतं। सदा न-
वं न विद्यतेस्मृतं मरणं यस्मात्। तेन कारणेन। हे कुमार त्वा त्वां परियापयामि। ब्रह्म हि बृहस्पतिरिति श्रुतिः॥

४१

सर्वदेवमयत्वादमृतत्वं वासः। तथा च। तस्य वा। एतत्स्यवाससमाग्रे॥ पर्यासो भवतीत्यादिश्रुतिः॥ अथ वासःस्वानड

नकत्वेनापूर्वसावनकत्वादमृतत्वं सदैव निपतत्वेनधमरणीयत्वात्। किमर्थमित्याह। आयुषे जीवनाय विन्न

यवा। मंगलस्य मंगलत्वादैश्वर्यलक्षणाद्वा विविधविहितत्वादायुर्द्दीर्घत्वं। आयुर्जीवितविन्नयोः दीर्घायोर्नावाव

दीर्घायुत्वाय। आयुशब्द उकारान्तो विशाखायु ःप्रोक्तं तथायुषमितिश्रुतिनपि। पुनुषं तत्पश्नूनाः शतायुषं कृत्वा।

ति। दीर्घेतिविशेषणादाशानान्नपानतुल्य मूलमतिशक्तिरतिशयितसामर्थ्या। तस्मै वर्चस्तेजसे तस्या

श्रुतो ब्रुवाणोऽग्न्यायुर्वेदेवर्षपतिधान स्य सर्वकामदत्वे॥ ॥मेखलां बध्नीते। मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्ण।

ज्ञा कार्या विप्रमेखला। क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या वैश्यस्य शणतान्तवी। त्रिवृत्त्वं कटो त्रिर्वेष्टनेनापवीतवन्नवयु

गात्वं स्यात्। समास्त्र निम्नोन्नता॥ श्लक्ष्णा कोमला॥ ॥इयं दुरुक्तमित्यादि कुमारस्य मंत्रपाठः॥ मोहतिषक्षी

निर्देशनमंत्रस्य पुरुषप्रयोगित्वात्। तथा च कात्यायनसूत्रं। पुरुषप्रयोगि मंत्रसंस्कारयोस्त्यागसामर्थ्यात्। य

४२

42

सिं न्मं च व्रश्लीस त्नम्यादि वि नक्ति निर्दिशद्वारा पुरुषगतं फलं सूयते । यथा सुपुत्रजा ४ । प्रजाभिः स्यां मयीद मित्या
दि । संस्कारस्य । ऊ नासं ऊ । नामुंडनादयः । त्यागे त्यागकर्तृ नियुज्यमाने । सामर्थ्याद्धिका विला तं । युवा सुवासा ।
मंत्रेण मध्ये खलावंधनं । तूष्णीं वा वंधनं । इति पक्षत्रयं । अथ मंत्रार्थः ४ । इयं मेखला दुरुक्तं वचनमपसारयती नः । अस्मा
न्पुनति आगा [illegible] आगतवती । [illegible] रूकं दुष्पन्न पितमहम्पाः प्रियादिकं पवित्रिनः । सर्वतः ४ मूतं न विष्णुत्व प्रायमा
नानि [illegible] कर्याणा । वाल्पकुत्थमावा घट्टमाम सांख्यादिकेत इत्यंदोषमपनयन्ती प्रति नियमादियोगेनाति
पवित्रं तान्नयन्ती । ममम आगात् । आगता । त्रिहि विप्रुरूपा जायत इति श्रुतेः । प्राणापानाभ्यां मरुद्भ्यां म
म बलं शक्तिं पुष्टिं वा दधाना क्षुवेती । ऊर्द्धीयावायु संयोगजन्येन प्राणायामेन कृता । षलं घारकं जीवनं पुष्ट
ती । प्राणापानयोः संघोमा [illegible] वंधनं यतः । प्राणो वै मित्रोपानो वरुणः इति श्रुतेः । स्वसेव प्रसारा गिनी हिता ।
देवी दीप्तमती देवनादियुक्ता । शुनगाशा तनंन गंभा गृमादा त्मं वीर्यं च यस्याः गुण षट्कवती । मां ब्रह्मचर्येस

४२

स्थियं मेखलति गच्छतीति मेखला उपनयनलक्षणः । संस्कारः । स विद्यते यस्यां सत्यां पवित्रं पुनतीव योवस्था । विद्य
थाजवणोन्नपानतुक्तं । यथा । जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया वापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय
रुच्यते । अथवा । इयं त्र्यक्षसंबद्धमूला पठ्यमानत्वात् त्रित्यजंती ॥ पवित्रं परमं देवलक्षणं । पुनतीति ब्रनयंती
मम यिविषयाश्रागतवती । ब्रह्मचर्य्ये ण । धीताहि वेदा वीर्यवान् । स विनिप विद्यातय्युवा सुवासा हृ
त्यादिति । युवा ब्रह्मचर्याचरणसमर्थः सकलेंद्रियः । परिपक्वरसः । युञ्ज मिश्रणे । यौति यबावस्थान्तरं
प्राप्नोति वास्यात् । इति दृष्टं । तथा च । पाकचूडाकरणाद्बालः । प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु स वि
ज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनं । यातिबाल्यावयोवस्थान्तरं प्राप्याश्रमिश्री भवति । इपगर्भमात्रीति दृष्टिवितन्क्तौत्यादि
कनिप्रत्ययश्च । सन्ते योयुवे सेष वसन्तयायुवाघः । प्रथमवयसीत्यादिश्रुतिः । सुवासाः वस आच्छादने । शोभनं वि
धिविहितमहतं शुद्धं निर्मलं वस्त्रमाच्छादयतिशानं वासो वस्त्रं वा यस्य सः । परिवीतः वस्त्रमाल्यादिभिः समं

ततो वेष्टितः । आगातागात । आगतन ४३ एवाश्रयात् । प्रशस्यतमः स नतिज्ञायमानः । उत्पद्यमानः मौञ्जीबन्धनात्द्वि
तीयजन्मना प्रकाशितः । तं शिष्टं कुमारं ब्रह्मचर्यादिसंस्कारार्थमागतं । धीरासः शास्त्रार्थदृष्टनिश्चयाः । वेदवे
दार्थवक्तारः । क्रान्तदर्शनाः अतीन्द्रियज्ञाः कालत्रितयदर्शिनः । उन्नयन्ति । प्रापयन्ति । प्रकृष्टमुत्पादयन्ति । पधा
नं नूतनत्वान्मेखलाया अंगित्वान्नूतनदंग मितं नतु । किं विशिष्टाः स्वाध्याय्यः । सुष्टु आध्यायनीयाः समा
राधनीयाः । स्वमात्मानं धर्मं वा आध्याय न्ति चिन्तयन्ति । स्वाध्यायं शोभनं पूजितं वा । शोभना आसां स्वाधी
धीयेषां मनसा चित्तेन देवयन्तः । तत्वं जानाति तदावष्टदृतिनन्ताम् । शंनेङः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । गु
णातिरिक्ततरं सा वा । प्रशस्यस्य श्रः स्यादेशः । धियं बुद्धिं देवयन्तु । धिया देवयन्ति जानन्ति । धीरेवानाः चित्तं वा येषां
तानि तत् वदार्थः । तत्वज्ञाः । ते धीरा एव धीरासः । आज्जसेरसुक् । कं सुखं परमात्मा । तं प्रकाशं दानं व वयन्तो स नूत्य
तीत्यादिना नूत्नी वा मेखला बंधनं । इति पञ्चत्रयं मेखलाबंधनस्य । अत्रावसरे यज्ञोपवीतदानमन्त्रः । शाखान्तरा ।

क्तः।पारब्धमविशेषेधियदितिन्यायात्॥ ॥यज्ञोपवीतमित्यादि।यज्ञार्थमुपसमीपवीतं यज्ञोपवीतं।यज्ञेन वि
ष्णुना प्रजापतिना वा उपविश्रंयदेशवीतं पविहितं।यज्ञो वै विष्णुः।परममुत्कृष्टं पवित्रं पावनं प्रजापतेर्ब्रह्मणः
सहजं सहोत्पन्नं सहजं स्वाभाविकं वा।यदिति सामान्ये नाम नपुंसकत्वम्।पुरस्तात्प्रथमं।आयुष्यहितमायुष्यं ब्र
ह्मवेमृत्यवप्रजाःप्रायश्चित्तमप्रलवा। विणमवनप्रायश्चित्तदिश्युतः।श्वेतत्वाद्युभ्रंयेन।अयेतु वंश्रय्य मु
शुभ्रं प्रत्यासन्नं पूर्वतमं वा।प्रतिमुंच।प। विधत्स्व।परिधेहि।शुभ्रं शोभितम्।शतेब्रह्मवर्चसादिपूरय
ति।संपूर्णीकरोति।द्वितीयकाण्डे दृश्यं य ज्ञोपवीतं बलं सामर्थ्यमनेन तेजः शब्देन।शयादिरूपमस्तु।नव
त्र प्रतिमुंचामीति पूर्वकाण्डवचनस्यत्वास्तच्छान्दसत्वान्माणवकमंत्रपाठसामर्थ्यात्।अथवा प्रतिमुंचत्यनुमति।
दान मात्रायस्य।पूर्वकात्यायनपरिभाषिकोक्तत्वात्सूत्रकारेणायज्ञोपवीतं सरपक्तुकृत्तिनाकार्षीत्।वचनादन्य
त्र षमितरेणयथास्त्रवीमुपवीतिनह्यन्ति।सामान्येनसर्वत्रप्रसिद्धत्वाद्वा।अत्र दक्षिणकर्मस्वसमस्तत्वायसंप्र

दायात्। प्रपत्तिर्यलक्ष्मणमावरणकर्मणोपारूढिणः सर्वेन्द्रमातृष्णीमग्निदनं मंत्रस्यान्तकत्वात्। अस्यायं पूर्व
वन्यायः॥ अथ चात्र रएथग्योगप्रतयातावन्मात्रकरणम्। ततश्चाचार्यो माणवकाय मुखसंमितं दंडं प्रयति स
मर्प्पयति ददाति। तं माणवकः प्रतिगृह्णाति। माणवकस्य मंत्रपाठः। यो मे दंड इत्यादि। अस्यायमर्थः। यो मे मं
दंडः परापतत्। अजिनमुखेन शीघ्रेण प्रथमं वा पतितः। प्राप्तः। विहायस्प्रकाशे नु वक्रदं संचारात् त्वं दे
वनूपः। शाखा प्राक् सप्रकाशात् तवति। अपि त्वपरिमाव। नूमे त्वपति। अथवा। नूमेकत्वन्नत्वादाका
शप्रकाशः। तं दंडं पुनरहं मादद गृह्णामि। किमर्थं। आयुषे जीवनाय। प्रज्ञाण त्वेदयहणार्थं। प्रज्ञ
वर्द्धसायात पो वेदाध्ययन ब्रह्मतेजः संपत्त्यर्थं शमुद मुद्गुपशमा। उपशमो विकारानावः। दमयति विकारं रहि
तमिंद्रिययामं करोति। दम्यते विषां नेनेवा दंडः। अत्रनुनासिकान्ताद्वः। कात्यायनसूत्रात्। औडुंबरं यजमानमुख
सम्मितं। श्रुतिरपि। मुखसम्मितं दंडं प्रयच्छति। दीक्षितायेतिशष ४ सवोद्धृ यत्पुष्कु यस्य वनस्पते। मुखसंमि

तोनवत्येन हवीर्ये ऽसदावदेववीर्यतावाऽग्न्नङ्कवतिषन्मुखसंमितः॥ ॥ममव्रतेन तहत्यादि॥वाज्ञावायेस्य
मंत्रपाठः। अथैस्यार्थः। मम व्रत अहणाय पूरणाय वा। त्वीब्रह्म वयं ममदर्थे प्रेरय। आज्ञापयन्तु। मम चित्रानु
गतं तव चित्तानुगमस्तु। अथवा मम व्रते उपवासादि नियम उनितम्पि विषये तन्ते तव हृदयं मानसं दधा
मि। व्यासमन्नेसमाचाब्रत नियमेवा। मदी य चित्तमनुमे चेन सामहा। तव मानसं भवतु। मम वाक्य मक
चित्तान। नामनाः। सवघ्ना। बृहस्पतिर्बृ ह्मणा धिषवणस्यात्वां मदर्थे नियोऊयन्तु॥ ॥अथैनं भूतेः
भ्यः परिददाती त्याचार्योभूतेभ्यो नक्का वे कुमारं प्रयच्छन्ति। पूर्विज्ञानं वै परिवर्त्तः॥ परिसमन्ततः। काय
वाक्। मनोभिः॥ एनं कुमारं दत्वा तदुपकारकरणाय तेभ्यः कुमारार्थमभिरिष्टिमहिंसामादत्ते। हेप्रजापते
नु। पुजापतये त्वा भ्मत्वात्वा परिददामि। समर्पयामि। विश्वस्यादेवस्य भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः पंचभ्यः। सर्वे
भ्यो भूतेभ्यो देवविशस्य इत्यापोनकत्न्यमा। विशंतिप्रविशंतिशब्दादितन्मात्रेषु स्वार्थमिति विश्वानि भूतानि ए

छिद्यादीनि पंचानि तस्याः देवदानवगंधर्वाः सयक्षोरगा राक्षसाः। कूष्मांडका मोमणिकावेताला ब्रह्मराक्षसाः। प्रेत
कार्षोद्दिपितरः पिशाचाश्चगुरवस्तथा। वृद्धसिद्धर्षयो नूत्वा द्दत्यपादशकीर्तिताः। स्तुनाव पि विश्वसर्वेशर्द्वद्वा मू
र्धार्थप्रतिपादको अग्निर्यो निवृत्त। अग्निर्योतिर्योतिरग्नि निति मंत्रास्यामोनूयामसमर्थमन्यन्ते। दाघ्याथावा।
किमर्थमनिश्चय अहिं मायो। निषरूपदिं मायानिषण विष्टिः हिंसाश्रियाक्रिः। न विष्टिर् विष्टिस्तस्मात्स्तु
तिरपि। तथाह्मस्य प्रल्लवानीनकोवना र्त्तिमार्छति। यथानन्तरमनं ब्रल्लवाणिमाबायः स्तः प्रशास्तिव
र्मादिसाधकत्वमुपदिशति। शास्तु अनु शिष्टो। अनुशिष्टिर्धर्माद्युपदेशप्रश्नं। प्रल्लवायमीमांसादोष
ल्लाण एवं संप्रविददातीनिश्रुतिः। अमृतं वा आज्यापोमृतं मशानस्य वै तं प्रविददानी निश्रुतिश्च। विहितं कर्मं शुद्धा का
मीमांसायां फलसाधनं कर्म्म विनाप्यन्तु। वीर्यं विकर्म्मेति श्रुतिः। मा सृष्टुप्ता मा मृता हूति श्रुतिः। अत्रतावप्रत्यया
लंबना। इन्मित्रिंड्डा मायं प्रातर्दौर्मि समिदाधानं कुर्तु। समिन्द्रा त्मान नेत्रऽसा यशसा घृल्लवर्द्धसि त्वेव नं तद्दाद्द

४५

तिश्रुतिः। अत्र स्नानशाने त्वेवैनं तदाह तदेन भुञ्जयतो मृतेन पविदध्मानीत्यादि श्रुतिः। एतेन प्राणाहुतीनामादा
वसाने वापोशद्धयं। उपस्थान प्रत्युपस्थानतया॥ शिष्यं नावामेद्दिति श्रुतिः। अनुमताव ध्यवसायोव्रलवाधिणः।
सर्व्वत्रवाप्यमनं। वविहितकालस्मृतो। प्रमादे। संध्यायो। कुनयोऽ पट्टत्यादि। वीर्यमतिशक्तिः। पोशावुग्रहसाम
र्थ्यं सुखायसूतद्धति सुखवा प्रश॥ शोभ नं यशो यशः कीर्त्तिर्वा यस्यास सुयशवाः। अनुनतस्य संवावनंद्ध
सुयवः। यायः। एवं मां सुयशवा। संकुनु। स्रो त्रे वक्ति। प्रतिक्षि तद्द तिवचना तो। यथा त्वमस्मेदे वानां मध्ये य
हस्य यजनीयस्य अंशो तो निर्दिष्ट विनो॥ दित्यं द्ववं। पासि रक्षसि। पिपर्षि वा। तथाहं मनुष्याणां मध्ये व
दस्य श्रुते रक्षान स्पष्ट निधेरास्य यस्यतत्वस्यावान स्पष्टपानान्नूया संनवेयां सुयशवसः प्रश्नष्ट कीर्त्तिर्यं सोयवस्थ।
तमोदमित्यण। यशोयश्य सिके च शब्दे व्याज्ञाकरे लौ श्रुतो नाम रुत्र श्रिवाक्य शेष सूयतो श्रुतिर पिजेक्षा विसुनित्य
दिश्यवद्धहु मासुण्य पश्लोकं यद्ध मानाय ह्रापदा। ताम। विश्वाः यशव कीर्त्तिर्वृद्ध मानावांछती स्माणा नामतानकास्य वर्णद्धं

ए द्विवहिर्गणाय॥ ॥अग्नये समिधमित्यादि। तिस्र नु समिधः सर्वत्रेति कात्यायनसूत्रं। अस्यार्थः। अग्नये। अग्निहो
मार्थं समिधं आहार्षं आहृतवानस्मि। बृहते महते। किं विशिष्टाय तेन्ह। मां स्वप्रभावरूपमाह। जातवेदसे। सर्वकर्म
साक्षिणे तत्कर्मणावायफलदातृत्वेन जातं जातं वेत्ति। जाते षु जातेषु विद्यते। जातान् जातान् वित्ते वा। जातवेदास्य
। यथा येन प्रकारेण समिधाग्ने नयादी प्यमानया त्वं हे अग्ने समिध्यसे दीप्यसे समिद्धो भवसि एवमहम
घृषा जीवमानेन। मेधया। अधीतादि स रणावत्यावुद्ध्या वर्चसा तेजसा प्रजया पुत्रादिभिः। पशुभिर्गोश्वा
दिभिः। उत्तरकालपर्याप्तया ब्रह्मवर्चसेन। ब्रह्मणेन तेजसा ब्रह्माध्ययनसंपत्त्या। तथा एतैः समस्तैः अहं स
मिन्धा। अहं समृद्धो भवामि सिद्धं स्वादीप्तो रूपं दोवर्त्तमानायामुत्तमपुरुषस्यैकवचनं। आचार्यविषयं फलं फलमप्या
शयं तत्र फलवाची। जीवपुत्रादीर्घायुरस्य पत्या मम आचार्या नव तु जीवन्तः पुत्रा यस्य मे स्यावी। अधीतस्य वितायबलायुक्तो॥
अहं स्यां। निन्नवामि। इत्याकविषयं फलं वृत्तवा विप्र॥ गुरूपविष्टधर्माणां मनिराकविशुरनिराकरणशीलो

नवामि। यशस्वी भूयासमन्नवेयम्। तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी। अन्नमृष्टं विधिविहितं भुञ्जीति। एवमेभिः सर्वैः फलैः सम्प्रक्
युक्तोऽहं भूयासमन्नवेयम्। स्वाहा हुतमस्तु। स्वाहा नमस्तु। स्वस्य कर्मणो हविर्द्रव्यस्य फलस्य देवता यास्ताः प्रतित्य
गा भवन्तु। एषा ते अग्ने एषा त तवसमिन्। समिंधयती तिसमिन्। तया समिध्याय ज्ञियं हदोदीयायां वर्द्धस्व सम्प्रेद्धो भ
वास्माव प्यायस्वा वका वो भिनक्षे मस मुव यार्थः। आप्यायस्व वा हृत्मो भवत्वा। प्यायी उप्यायीहृद्वैली वर्द्धिषी
महि वव यो वयं वव र्द्धिष्यामः। दे भृद्ध्याम विष्याम। आशी वि नक्षे आमनेपदे सी महि प्रत्ययः। आव प्यासि
षीमहि। तृष्णा स्वसन्विष्यामः॥ ॥ हेलग वान्। अग्ने यतस्त्वं स्वभाव तएवाग्निहोत्रिणी तनूपाः शरीर गो।
पायिता भवसि। सत्वं तन्वं। शरीरं मम मृपाहि। गोपाय। रक्ष। यतस्त्वमायुषो दाता। मत्त्वमायुर्मे त्वं एव देहि। वितर।
स्वभावतावर्ज्जोदानशीलत्वात् हर्षं घ मत्वं धेहि। हे अग्ने यन्मम शरीरस्य न्यूनमवखण्डितं। तन्मम। आपृण। आपूर
य। पृ पालनपूरणयोः। पृणातेर्न्नविकरणो हिलोपश्छान्दसः॥ ॥ मेधामधाधणीशर्म्मे मम सन्देवादामा दिशणायु

४७

47

कः। सविनाश्चादधन्नुस्थापयन्तु। सन्त्स्वती। स्नानवती। अश्विनौ श्वाधत्तां स्थापयतां। पद्मामालावा विणौ। भकमलशिवो
मालिनी। मयि घिषयेवा॥ ॥युरु मानो मुञ्च मानो ऽपतित्री णिश्री णिश्रायूः। षि समाहृता निश्चायुषं वाल्पयोवनस्थ
विनाणि तेषां समाहानश्चायुषं श्चवस्थात्रयम्याप्यायुर्न्स्मा कंसवत्वित्पृथः॥ ॥श्रत्रलिङ्गावयर्थवरणं। अत्र मन्त्रात्तावादा
व्याख्यानं॥ ॥वेदसमाप्यायेस्वन्तस्य यह्वत्यादिष्वयमर्थः। येश्च नयोगे षादयोश्चपुत्रन्त्रर्मध्येप्रविष्टाः
स्थिताः। द्वन्द्वियहानान्तश्चाष्टौ नानमध्य वादमंगलप्लवादेताभ्याज्ञः सकाशात्। अग्नीन्द्वाविजहानि दृथ वा
नामित्पजामि। यरववाचनाग्निर्मध्यत्वा। दन्मंगलप्लवादेन्तास्यामज्ञः सकस्त्वीतिकादित्वाच्च। नमिह्वश्रप्रुविष
ययृक्षामिच्वीकवामि। यनश्रज्ञाश्चभिक्रत्पद्यते। एते नानेनस्नानेनसं स्कारजकेनापूर्वोत्पत्तेरग्निवत्तेजोधिकप्रति
पादनं स्नानात्वमन्वे घुलिनिशित्पुपक्रमप्लवमज्ञाजायसे। गृह्यतेसंध्रियतेश्चाछाद्यतइतिगालवः। उपगोख्या। अंगतापुकः
मयूषा अन्तुर्हिंसकः। मनोहन्नी निमनोहाः स्वस्ववलःस्वध्वंसीश्चलीर्णाह्वेत। विशेषणकृजनितनैक्रियागमुत्पादयति॥

४७

तनूं शरीरं दूषयन्ति विकृतिं नयन्तीति तनूदूषुः । इंद्रियाणि वीर्यकारणानि दंति ॥ हृद्धमन्तुः । गोस्वादयो भयस्नुषा
व मेध्यास्तु शुनावहः शुन्नहृड्रावनाम्बुस्थ्यो मध्यादीनि कनः पुरः । स्तुतिरप्याभिरपावनत्वं प्रतिपादयति । हृष्टिरसी ॥
त्यादि । उपप्लवषमादन्तो देउ पवषत्वे धृष्टिः । पुगदन्तात्तवप्राश्रं गामात् । प्रारः करो मित्रपान्नो हूनगवन्नये क्षमत्रामादम
निमघजहि । पविन्यजो । आममपक्कमन्नी त्यामात । घस्मिन्नयादन्नो । पक्वामन्नुतुंज तेसन्नामात्रा । यनाग्निनाम
नुष्यंदहस्ति । सक्कव्यानूतं निःसयां । निषव या त्यजेत्यर्थः । तथा इव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं । निप स्पृ निति प्रा
पुनामनी ॥ ॥ नेना दक्कन हृममात्मानो त्रनिषिंचामीत्यर्थः । स्त्रियः संपत्स थं इत्यादि ॥ ॥ येन श्रियमित्या
दि । हेअश्विना । अश्विना । येन यशसा तेजसा । जलप्रसावनमवन्ता विंडादिदवानां सियं सपर्त्रिशानां लक्ष्मीश्च हतौ ॥
कृतवन्तौ । यतः श्रीम्नायनिधेः त्यन्नो येनसाव मृशतां प्राप्तवन्तौ । सुरां अम्तं ते । येनाञ्जावक्रिणी । नयवकाश्वेनावा ॥
अनिषिक्तवन्तौ । एवं विधं यदेनद्वांशुवर्चयार्यशस्तेजो । यशोमयं तेजोलं तेनात्मानमभिषिंचामीत्यर्थः । अथवा । हेअश्विनौ

४८

यनम्रयशसाकीर्त्याश्रियमकुरुत।येनवसोत्रामणंसुनामधेयंश्चवमृशनांसमघन्नंपानाय।संघ्यानितवन्तौये।
नयशसा।अक्रैानेत्रेश्चपिन्नषिक्तावन्तौ।तेनद्युवयोःसंवंधिनायशसा।इमंघ्नत्नवा।तिणमात्तविंवा।मिस्तुति।
स्वश्वस्विनार्त्तेषघ्वन॥ ॥उदुत्तममित्यादि।वारुणीविसुपाशा।द्विमुंचति।उदितिसथायैत्यत्रोर्द्ध्वंशैवंसंवध्यतेदेव
रुणऊर्द्ध्वस्थंपाशवंवनं।अस्मत्सकाशा व्वंउद्ध्वपाया।ऊर्द्ध्वमार्गशिरोदेशेनिर्गमय।मावय।अवमंपा
शंवावस्थयमश्वावंश्चयोमार्गेणस्त थीक्तुनिर्गमय।मध्यमंविस्तघाय।एवंकृतेसतिवयंहेआ
दित्य।अदितेपुत्रःअत्रेतेतवकर्मणिव र्त्तमानाःअनागसःअनपराधःअदितये।घदीनतायेस्याम।
नवम।अथवा।अदितिर्देवमातातदर्थंतस्याअनुग्रहकरणार्थी॥ ॥यंथयंथउपसर्गवलादर्शान्तनवं।यथाने।
मिवक्रव्याश्चथायाहलस्तः।मानव्या।कंदसिशाघजस्थथस्त्लथनेवाक्षन्तुः।उद्यन्नद्याऊनान्दलुनित्यादि।हलन्ताद
गादुत्तनस्यरनाघत्यपयस्यस्यानेशानवश्वादेशो।नवतिल्होपरतः।यथाटहाण।घक्षान।उत्तनाना।स्थाघत्ययस्या

४८

48

स्थानेष्ठं दुर्मिसायवस्त्रादशोनवति। यथाष्टत्तायसंगृत्ताय॥ ॥उद्यन्नित्यादि। मरुतोऽनेकरूपास्ते ऽत्र विशिष्य
न्ते। सूर्यस्तवार्थं प्रातर्गमनशीलाः। प्रातर्यावाणः। एनिप्रातः सहसूर्यैः अस्मान्। निक्षतिस्थितवान्। वाऽऽश्रयमा।
दित्यमुद्यन्तं उदन्तं। सूर्यं कुर्वन्ना हूण। उदाशंनृऽ आहूण स्वायत्वम्। किंभूतः। श्राऊन्न ऊ। विभ्रन्तीति। श्राऊनरा
नयादीप्त्याघ्नमामर्थना भिप्रिभ्रन्तीति। अणादिकः। क्षुत्प्रत्ययः। इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः। यकः। भूतस्य
ज्ञातइतिश्रुतिः। सर्वाङ्गंनमालोष्टु ङ्गिर्दिवः महास्थानं। नस्थात्स्थितः। किंभूतः देवः। प्रातर्यावभिः
यापातः कालदोमावमरयात्रि। पान्नु वन्निह विर्लोगमितिपातश्चर्यावाणः। अतोवृनिपू। तेः पातर्याव
भिरप्यमरैः रुक्लितः। हे सविर्नः दशनिरसि। दशगाम्रु वर्णादिदातावमपि। अन्तोदशदानवन्तं मां कुरु। अस्लिंग
गाः प्रातर्यासर्वचेतिका त्वायनसूत्रं। पणुदानोऽत्रना मामाम पिदशसनिं दशानां दक्षिणानां। दातारं। कुरु। किं
कुर्वन्नश्राविदन्। कर्म्मानुरूपाणि प्राणिनां साक्षिवत्नपस्वरूपतया फलं ज्ञान्। कर्म्मानुरूप फलदानत्वाविद

ना।मामौं दशनि।ना मा गामय।एवं शतसहस्रसनिः।द्व प्रत्ययः।दे सहस्रदक्षिणान्या वा प्र जा तदक्षिण इति श्रुतेद
मूत्रं।अन्नवगा वोप्ति धीयन्ते।इन्द्र ८ह विरि।त्या दि।प्राणा वैशवी नाः।प्रजननमुत्पादकं नव नुंत्र।शतसहस्र
वहूनां मुपदार्थ जा तानां सनिर्द्दाता सोदशाश नसहस्रा णोरश्मीनां शनिर्दाता।राजसूस्तुरा दित्यश्चेतो ह्य प्रका
शदानन कर्म्मात्र मान नाल्प वङ्क फलद तावा तथा वस्तुभिः।तदेत इस्तु विंत्र ए वाध इत्यादि।न देतद
वास्तूक्तमिति वाक्यशेषः।सुधिस्तुक्त म्में त्युपक्रम्य।वह्निर्निर्वोढ मिहैविः सह।हव्यवा।सुधिश्रुणु
आर्थिनां स्तुतीः प्रार्थनाश्च।मयावन्तिः स मान प्रा प्तिभिः कल्पो ष्मिभिर्देवैः सह।प्रातर्यावाणः प्रातरव
यथोह विः प्राप्तिः।एतेन सूर्यसंगामत्वं देवानामुक्तं॥ ॥अन्नाधायेत्यादि।हिरन्ता अन्नाधाय।अन्नादनायमन्न
लनिर्मलतां प्राप्य वृहस्त्वं स्थिरपश्चाद् इह ठीनष्ठ ताय तुः सामो राजा।वेङ्काये।का क्षनृपं वनस्पतिं।प्रत्या गतं
समामो राजादीन्निकारी शान न क्रतामनमसुखमास्यंपमार्द्यन्ता शाधयिष्यति।केनयशसा।कीर्त्या भगेनमा

४८

49

गपमो नागेन वा दत्तं क्षमवनस्यानिलकाम्पत्वाद्ठन्नयफलसंवंघः। सोमो वनस्पतीनामिति श्रुतिः। वनस्पतीना
माधिपत्या मममिं सूर्ये च घ्नन्ति सोमा नागाश्च गता नन्दन्तया। घ दन्ता॥ वृद्धदेवा मला छिन्नका नि र्मला प्रवताय
तश्च यं वनस्पतिमयदं त काष्ठ नूपः। सोमो मा गाश्च गतः। इत्यकारप्रश्ने षेणव्याख्या। यज्ञेग्रते। पूर्व तद्गति
यशः यज्ञः शिः। यज्ञेन सुनु। प्रत्युयान्ता। स्पवविशिरादेशः। लोश्चन्दनलेपन सुगंधिद्रव्या विसा विदेवत
प्राणापानौ मित्रावरुणौ देवता कर्मा मतपर्यय। प्रीय यद्द्रत्याति॥ ॥द्रुपितनः श्च ष द्वे शुद्धा नवनं।
श्चेन नद्मानुरूपितसंस्कारेण द्वितीया समान्मुखा पत्नि याः पलेननिवापपात्माशया। निर्मल वित्त
वं पितृहणौ॥ ॥सुवर्णा द्वत्पा शिव चित्र। सुशोभनं चातिशयं पूजितं वा च प्र पशुपतीति सुवर्णाः। व्यक्तादर्शी॥
अयुनू। श्रद्धीशब्दः॥ ईकावाचन्त्राः श्रियां प्रदीप्यां न इति दर्शनात्। तज्ञानु वकुर स्याः श्वद्धा मर्त्य कुर शक्तितिर।
श्रद्धाविंद्रियाधिष्ठानस्यानयोश्च न्तु विंद्रियं मतीन्द्रियं कानीति कात्मत्वेन जीवात्मकरूपं तज्ञामयं प्रव्यक्त

१

मन्तुपद्धन्तं तूपयद्दणा॥सम्पर्थे जवद्भा तो हृदयस्याकाशं प्रतूपवेत्यत्पुत्करपङ्कमप्यश्रुतिः॥ अहिः खं द्विष्टियो पञ्चभिर्हि
या मद्धनपुंसकाः एवंभूतोऽहं भूयासम्। नवयं प्रवर्त्ताः शोभनदीप्तिः सुष्ठु शोभनमुखं वा शृणोतीति सुश्रु
तोऽभूयासमिति सर्वत्रानुषङ्गः॥ ॥ पनिश्राम्य इत्यादि। एकानश्लो द्विसप्तपरिश्रम्य प्रविश्रान्तं का निष्पामि। यशः की
र्त्तिं सुनिमुगुणा कर्षश्रास्य पनिधास्या मि। किमर्थं दीर्घायुत्वाय। चिरजीवनाय। आयु ब्रुक्रामान्तो पि।
आयुः प्राक्तं तथायुनाऽजयांश्च स्नुतपाप्मा तीतिजरदष्टि। हृद्भत्वया युन्नवामि। वातं व क्ष्यानया वह्नीश्च मि
किं भूतः। पुत्रूवी। उत्तम मवायो प्रकृष्टि पुत्रधनादिभिः कृत्वा निऽपवितामवति। गम्या दिवादिवादिन
प्रकृभूयिष्ठं धनादिभिर्नोतिः। पुरूवी वर्द्धवनाः। दानाध्ययनयागस्नानाः प्रभुनिरं च्यते पूर्वं नानदाद्विवादी। अ
वरनाय्य स्पार्थं धनपुष्टिं शनिवाप्य संव्यथिष्या। वञ्झेणात्मानं संवविष्यामि॥ ॥ यशसमेत्यादि। मयशसा समरूया
विशिष्टं मां। द्यावापृथिवीश्चविदनं प्रापयतां प्रापयतु वा। तथा यशसायुक्तं मां इन्द्रा बृहस्पती। अविदनं प्राप्तवन्ता

यशोत्तगख्यमा मां अविदता। विदलानेपूषादित्वादण्। यशःसाक्षात्मय्या मां प्रतिपद्यतां तेन सहसंपूर्णः। साक-
ल्येनजवामीत्यर्थः॥ ॥याः सुमनसायमभिराहरत्। श्राहृतवान्। ददकिमर्थं। सद्भात्पादनाय। कामायहृक्षापूरण-
याहृंद्रियसुखजनकायातात्वहं प्रतिगृह्णामीति पेशलो यन्तुनिर्मलं प्रकृष्टं गुणोद्रेकं। अस्मरसंपुष्पबंधनानादुङ्कःव
कारकृतवान्। विपुलं वक्रपृथु। विस्तीर्णं। सर्वांगं। येनयशसा। अतस्यद्वारणा। नसंस्कारावं तन्तयशोमा-
यिविषयसदवधिमधेनवतु॥ ॥युवासु वामेति व्याख्याना॥ ॥अलंकरणं नूपूरणं सादर्यहृनकेशान्त्राका-
निलमभिनोकुंडलनूपुरः सदवाकरणमम। मयिविषयवान्भवान्। नूयात्मनवत्तु॥ ॥आदर्शो शोविशुद्दीप्यमा-
नूसिद्धतिप्रवावना॥ ॥बृहस्पतेर्निं[illegible]सुरोघमस्त्वं। हे छत्रघर्मादिसंपरकछदिशाच्छादको भववितायनं। अतःपाप्मा-
नः पापात्। मां अन्तर्द्धेहि अन्तर्द्धानी व्यवहितं कुरु। तेजस्मायशसः। सकाशमामन्तर्द्धेहि। माकदाविनव्यवहितं कुरु।
सदेवसंयुक्तं कुरु॥ ॥प्रतिभेदाधारनूतेस्थः नवथा सर्वस्मादनिष्टजनकात्कनकादेः। मामांपातः। रक्षतंउपानद्वौ।

प्रतिक्षस्थितिनृपेउत्कर्षनृपेवा॥ ॥विश्वाम्यःसर्वास्यः।मा मां नाङ्गाम्पः।नाङ्कमादिस्यो हिं सकेत्युः।पतिसमन्नतः।पा
द्विनङ्काद्वदंडादमयिनः॥ ॥ङ्गास्पत्यादिनहेव।हइतिस्कुटं।विह्वतिनिश्वयेनङ्गावावलव यंवतंसमाप्पविस्पष्ट्वमि
द्वान्नमिद्धान्नमिद्धतनयावता।यनङ्गात्वामिद्धामपजयतिस्पउतिह्नतिखुतिः।अपपरीवर्जने।यतीवप्रलवानीनमिद्धा
न्नपार्थकाडुना।प्रतंविसृष्यमिद्धामंमिद्ध त्वनकथंवना।यतीववल्लवारीवविघाथीयुकपरोधकः।अद्धगः।
द्वीणाहृत्रिश्वपेउनेघर्मपिदुकाः॥ ॥ वर्धतिमघाभ्रपाहृतश्छवच्चा दिनामिनाहृतोगछेतू।मंत्रान्तंया
वनू।मंत्रपाठान्तश्चाहृतोनूचागछेत।अ यं।अद्रूपोषड्ः।मेमपाष्मानमपहन्त।रन्तु।निशाकरोतु।अन
विकरणस्पाकानस्थितो।नकारनूलोपनूपा अकारवर्णागमोवा॥ ॥तस्मादित्यादि।मुख्यत्वादत्राणीयावांका
र्मतुक्षानसामर्थ्यात्पत्निदत्वादतिथिस्याशितस्यःपूर्वःप्रथमेगृहपतिरश्नीन।तस्माद्धकालेतुतः।गृनिश्चयंस्वा
दिष्टंतुच्यमान्नमानव्यंजनादिकं॥ ॥ग्रहनहनितिवीप्माकरणाद्यशियकालपर्यन्तमावश्यकत्वेनपंचमहाय

५१

५१

51

ज्ञानां करणं प्रतिपादितं श्रुतिमलात्॥ ॥सदसस्पतिमित्यादि। सर्वे आचार्याः शिष्याश्च स्वरूपस्थाः सह नो स्थित्या॥
दिह्लांनदेषु प्रत्नविदः। नोऽस्माकं सहाध्ययनार्थमेकीभावेन मिलितानां सर्वेषां अस्तु स्थिरीभवतु। साहचर्येण मिलि-
तानां अस्माभिरिदं प्रत्नं अध्यवहारेण तु प्रत्नवर्यादिचरणेन। यथावद्विहितप्रत्नवर्याविचरणेनाध्यायवर्जितभूद्वा॥
दिश्रुत्यगोचरीभूतत्वेनावीतमिदं प्रत्नं णोऽस्माकं वीर्यवत्सशक्तिकमस्तु। भवतु। हे द्वेः साक्षिभूतस्य क-
र्मविदजानीयात। अथ स्थत्रज्ञाप्यतु। येन कर्मणा यथा वयं परस्परं न विद्विषामहे। न विद्विष्टा भवामः॥ ॥
उ नाकवीत्यादि। हे मामृतं सर्वे आचार्याः शिष्याश्च रूपं ति। हे युवा। युवानौ। अत्यन्तं तकुमारनावधर्मो-
उनौ। अश्विनौ कुमारौ कवी क्रान्तदर्शनावतीन्द्रियज्ञौ। यो नोऽस्माकं धर्मः। प्रत्नचर्यावरणाध्ययनेक्षेन पूर्वापूर्वं प्र-
थममापहतौ। आगातौ। आगतः। कस्यपविषमन्ततः। सख्यस्य मैत्रीभावस्य किं विशिष्टस्य। धर्मिणः धर्माविघ्न-
यक्षिनास्य ख्यातन्त्रस्य। धर्मोत्पादकहेतुत्वात्। धर्मिसख्यं। परस्परमेकीभावमापन्नमासीद्यस्य सख्यं तानि पृथक्कै-

नयक्तिभेदात्मरव्यानि मंत्राणि विस्पष्टज्ञामहात्यज्ञामः। सूत्रविसर्गौ॥ ॥सीरायुंजंतीत्यादि। युद्यमानमानिमन्त्रय
ते। गायत्रीसीराणि हलानि युंजंति। योजयन्ति। इह कवेः कवयो मेधाविनः। युगकाष्ठानि च वितन्वते। शम्यायोक्त्रा॥
दिभिः सह। संयुक्तप्रसारयन्तीत्यर्थः स्कंधेषु। पृथक्‌ नानाप्रकारेण च। कथंभूताः कवयो धीराः धीमन्तः अनिन्द्यवि
दः। किमर्थमेयुंजन्ति। देवेषु सुम्नया। सुम्नानि सुखनाम इति यास्कः। देवेषु सुखं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः।
॥ ॥सीराः सम्प्रतिवनस्थानि॥ त्रिष्टुप् शुन मिति सुखनाम। सुखेन सुशान्तनफलाः। हलाग्रग्रथिताः लां
हमयाविविधविहाय पन्तु मित्वनु। खन न्तु भूमिं। शुनं सुखेन कीनाशा हलिनः। अभियन्तु अभिगछन्तु
वाहैः। अनडुद्भिः सह संहिताः। अथ वैकल्पिके। वसति। शुनासीरा वायुः सवितृपर्जन्य निरुक्तसीरआदित्यः। वाय्वादित्या
हविषा उदकेन। नाशति घर्मकर्म्मा। निघ्नन्तो भूमिं। सुपिप्पलाः शोभनफलाः। ओषधीः कर्त्तनं कुरुतम् अस्मभ्यमस्मा
कोपिप्पलं फलमुच्यते। सर्वा यावद् दृढ वचनं छांदसं॥ ॥अथातः श्रवणाकर्म्म। श्रपणं तपदोह्नो मंत्रा। सर्पनिव

५२
52

नकावाघाकृतिकोह्येश्वतपदद्रुमापद्मीयाः पूजाः ममनिवासनूमः पूर्व्वेणैव विलाद्गगनश्चपनेणेपश्चाद्भागेनवा
श्रपाउद्दिहजातिविहितमालिन्यबद्धीतापनिस्यउाऽस्यात्स्थांनातास्थानान्तरं पूजास नवपूजाः वारुणेना
गर्मद्वीयाः पवित्यपडध्यसर्व्वोश्वसाषाणेनवजाः॥ नाजवोधखिः नागनाडस्कंकोवासुकिः शेषावातस्ययवाघावा
वर्गाग्नेः सहृत्पजाः। एतः सहत्वस्येषुतम स्थाहविः संपादनमस्तु॥ ॥पूर्वोक्तमवइढयति॥ विनिस्वये
नश्वेतस्यनागस्याध्यावा॥ त॥ श्राविपत्ये श्रविकारेण्य ऋतूनायां॥ अहिः सर्पजातीयः॥ कं त्वनलोके षु णिजा
तीर्थांनदद्दर्शी॥ नाद्धद्वीता॥ नापश्यतिस्म पापहृद्ध्या॥ अनेनकर्म्मणा स्थानत्पागात्॥ हृतः॥ अतः श्वेतमा
॥ तीर्थांनदद्दर्शी॥ पर्यायविदर्ब्बापत्याय॥ नमस्कारपूर्वकं सुहृत्वं हविः॥ संपादनमस्तु॥ ॥क्षुनावन्तस्त्रित्वा
वयाच्यनागायमेदर्प्यायविदर्ब्बापत्याय॥ नमस्कारपूर्व्वकं सुकृतं हविः संपादनमस्तु॥ ॥ क्षुनावन्नस्त्रित्वा
वयाच्यनागाय ... ऐन्द्रीगायत्री प्रातः सवनपुरोडाशानां पुरोनुवाक्याः॥ क्षनावन्नं क्षनालिसंयुक्तं करंभिणं करंभणसंयुक्तं अपू
दि॥ ऐन्द्रीगायत्री प्रातःसवनपुरोडाशानां पुरोनुवाक्याः॥ धानावन्तं धानासिसंयुक्तं करंभिणं करंभेणसंयुक्तं अपू
पवन्तं अपूपेनसंयुक्तं उक्थिनं वचनवन्तं इंद्र प्रातःसवनिजुषस्वनः॥ अस्माकं॥ ॥घृतान्नानसक्तून् सर्पिस्याजु

मे २

५३

हाति॥ ॥अग्न्ययेत्यादिअग्निसंभूतानां पांडुजातीयानां पृथिव्याः समुत्पन्नानां सर्प्पाणां। एतेषामधिपतिः प्रभुः स्वा
मी॥ ४॥ तस्मै स्वाहा। सुक्रूतमस्तु॥ ॥श्वेतजातीयानां वायोः समुत्पन्नानां अनन्तविक्रोद्भवानां सर्प्पाणां पूर्व्ववत्॥ अनि
लद्वीक्रुत्य समनन्तः भूर्लोकं सम्मितानां। सौर्यमंडलस्थायिनां दिविभवानां। एतेषामधिपतये स्वाहा। एतेनाह
विर्नागदानेन नयत्नात्क्रादतीवपषि ताषान्तेषां जातिस्वनाववेषम्यमपनिनीतेकर्मैतनाएसिरव
मेत्रयवनेऽनं। उदकेनापोशानदानं स्थानीयं। पुनः यथाशिष्यते इति। अत्रवनतिन्द्रो। शुद्धाभूत्वा तो
ष्यस्त्वा। जिनाए तैवेवमंत्रैर्व्वलिदानं सोऽन्नदानं नातीवत्न्द्विकनृणां अधिपतयः एषतेवलिरि
तिप्रयोगः। पुनर्नर्प्यवनेऽप्योपविष्टादपोशानदानस्थानीयेनातनः केकालवलीनामुपरि प्रलिखरव रवलि
प्रलिखनं श्रीजनानुलेपनं ९ घृतकेदद्यात्। इष्टफलजनकः। संख्यायायं सर्वाधिपतीनां। नमोऽस्तु
सर्प्पेभ्यः इत्यादि। सर्व्वनाम तिरूपपतिष्ठते। सर्प्पनागाः श्रुतिग्रावस्तुनः। सर्प्पदेवताः। लोकावासर्पाः नमस्कारोऽस्तु

५३

53

सर्व्वभ्यः इत्यादि। सर्व्वेनाम भिन्नरूपतिष्ठन्ते। ये देवपृथिवीमन्तव्यवस्थिताः। एवं अन्तरिक्षे दिवि च। यावत् याना
नीयान्तु सानां याइ पर्वतो वाणाः। एते सर्व्वाः प्रकं म्यमाणलिंगता। इ पृथ्व्यां योः येवान्ये येवृनस्पती नृत्र नुलद्वीके
त्यत्रासते। यत्र वटेषु विलेषु शेरते आसते त्र्यानमः। ये च अमी प्रत्यक्षान् दूरतोनि इ दृशति सर्व्वान्। तोवनो
ह नाम पलोकाः च एष एते तु वन्ति। ये च सूर्यस्य रश्मिषु व्यवस्थिताः। येषां वश्रम्भुसदस्कृतं। उदक
स्थानं कृतं तेभ्यो नमः॥ ॥ प्रोक्षयामि इत्यर्थः। अनेक मेम मम पूर्णतामृ। पूर्व्वे संजवत्तु। पूर्व्वे संसंपू
र्ण्णं च मे। मम। मम व्यगान्। मा परागच्छन्तु॥ अ याविं इत्यादि॥ ॥ प्रोक्षपयामि इत्यादि। यक्तं अदंतीत्या
कृता दः। अत एव बलिदानमेवानन्तहोमः। बलिदानं च सप्त स्वस्त्यपात्रेषु प्रतिप्रतिमंत्रं। कुतः मकृतो वाय वा
स्वस्त्यपत्रेषु तस्थुः स्थिताः। अत एव सदवा स्वस्त्यपत्राणां बाचल्या। युक्तश्चानिति। तिप्रतिमंत्रं बलिहरणं मूवि
मुखनच। नीमस्वस्त्या दिनानामान्येषां मकृतां एतानि उग्रश्च इत्यादीनि। इदं दिवीनित्यादि॥ ॥ अश्वयुग्वोष्टषात

५४

काः। दविमध्ये घृतप्रदेपे पृषातकाः। वङ्कवचनान्तः। शब्दः। ऊनं मद्रुत्या दिनाङ्नंकर्म्म मम मपूर्यतां मासं पूर्णम
वत्त। पूर्णं वाज्ञा जिसावेन। मेम मकर्म्म माव्य गात्। मागच्छत्तु। मात्रुतान गृहाति। शुक्र ह्यो ति विति पङ्क्तिः। निर्म्मृसि
माकृती नि: तवे कस्याष्टविसप्तसप्तमनुतः। प्रथमा वह्नुर्थी वा। उत्तिकः। द्वितीयानृतीयाव गायत्र्या पंचमी ऊग्
ती। षष्ठी गायत्री। उक्तिकू वा। शुक्र ह्योतिः पुरोदासः। प्रमृतयः। स्वमेशंम इयत्तु। शुक्रह्योति र्यस्य। शुक्रस्य
ववा। सत्यज्योति र्यस्य। ज्योतिषा तद्वान् सतं सत्यय ज्ञानवा पाति। अतपाः। शो चति गच्छतीति शुक्रः।
रक्। श्रुवरा तिवा। स्नतीत्यहं सः पापं वर्न्न तद्गृत्यहं ई दं इत्रा। पुरोडाशस्य स्वमे शं यृङ्गातु। अन्येन समान
दर्शनेन। सदृश्आतेन तेन समानदर्शनः। सदृशः। प्रतिसदृश्आ। उन्नमा व ममध्ये मे स्तुल्या मितः ८। एकीनावमितः। ए
कीभावेन मितावास्तं मितः ८। सदृविम त्रिसनवाः॥ ॥ कलश्च पुरोडाशस्य स्वमें शंप्रा स्नोतु। विविधं धानयतीति वि
सनयः। सज्जुः॥ ॥ अतजिह्वा सर्वं ऊयतीति शोभन सेनः। अंतिमित्रः। अज्जुः॥ ॥ ईदृक्षासः। प्यवहित एवप्रायो

५४

5.4

यं मं त्वः॥ सा दृश्य नात्र मरुतः स्तूयन्ते। यत्तू य॥ मीढ्वांसः॥ इदं दर्शनाः सर्व एव। ये यूयं मिताः मानतः। सर्व एव नृ
यां च्वः सगात्य मिताः। ये यूयं सृजनस्म ४५ मानका लेकना दिविभूता। नानप्रवी मि। एतन्तु एतेन। आगच्छत। इमरु
तः। अयं यज्ञस्मिन्न हनि नोस्माकयज्ञो। अस्मिन्। एवं व्यवहिता निपदा निपरवा त्स वेवेवं मवं धिनीयानि॥ ॥ सूत
वांस्त्वम्ब्वकी। यंतवं घसं यस्य सस्वतवान्। घ्रमं शंडुशाडाशस्यमरुयत्ता। घस्त्व। अदनाप्रकर्षण प्रदनशी
लः। प्रघासी। क्रीडी। क्रीडाप्रिय ४। एतपं व। वात्रुर्मीस्यदेवताः। शाकी वृणक्ताः। उन्हेपीवउह्यमशीलः॥
विमुखेनव मनसा। उग्रस्वतो मस्वत्पा। क्षिमप्ना नामन्यषा मितानीतिश्रुतेः। एषां मरुतां मघानि नाम।
नि॥ ॥ इन्द्रं दैवीः इति मारुतं यजुः इन्द्रपति। इन्द्रं। राजानं दैवीर्विशा मरुत्ल्सरणाः। अनुशसा इत्र्तनं यासां। तास्य
नुवर्मानः। पारशाङ्गा मित्यद्दृत्यर्थः। अन नवनस्वरूपस्थापन मनतु। उपमानमेनत्। यथा इन्द्रं एनाः एवमिमं यज्ञम
नं दैवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च। मानुष्याः प्रशाज्ञामित्यः। नवाहि तिपरमेश्वर्यप्रार्थना॥ ॥ अग्या तु षट्त्रिष्टुभः॥

ऐंद्रस्य पशोः॥ वपया पुरोडाशेन पशूनां याज्यानुवाक्याः। आगच्छन्तु। इन्द्रः अवसे। अवनाय। तर्पणाय। रक्षणाय। उप
समीपेनास्माकं आगच्छतु स्वहस्तमादिनि स्तुतः। स वृधानः। स हि मादनः। स हि सोऽवनः। अस्मच्छ्रुतो विक्रान्तः। वर्द्धमानस्य
वलैः तविषीत वलमानः। ततो वृद्धिकरणस्य वलानि। पूर्व्याणि इव वक्ष्यन्दी नि। इतो निवोदः कथ्यते। यस्मात् मद्दीयाद्रुत्रं
अनितृप्ति। अग्नि नविता। अग्नि नवनशी लोऽग्र पिपुष्णाति। आयानितिसंवेधुः॥ ॥अथसीतायज्ञः। अथा
अभितृप्ति। ष्ठाकुनयः पृथिवीत्यादि। पृथिवी नूः द्यौ :स्वर्गाः प्रति दिशश्च। अवान्तरदिशः। दिशश्च पृथक् पृथक्। यस्मा
ददाय। इन्द्रार्थे धुनि गमनाय वयविः। क्षौ। त्वा। आवृताया। पृथिव्यादिकं। तमिंद्रं। ऊर्द्धा। पते। उप समीप॥
हृदये। आह्वया मि यज्ञनाशीकरणार्थे। नोऽस्माकं कृते शिवाः शान्ताः ईतयः। उक्ता। वज्रादरूपाः संत्रासवन्तु। हृत्याश
स्पस्मादिति। हविः संपादनं। अथवा। द्युनिर्द्युभिर द्विर्वे रुद्रतारकादिनिर्देवैः सहकृत्वा लोकाः सप्त भिः परस्परं। ऊतः
यातनूपश्राहृतापरिपाद्यासवद्दंपारमेश्वरेण प्रसन्नशक्त्याशाशसनेनायस्य देवेन्द्रस्य स्वर्यार्थे। तमिंद्रमिदं

तायाः॥ ॥यन्मे किंविदित्यादि। हे वृत्रहन् इन्द्रस्य यत्किंचित् फलं अन्नप्रजापश्वादिकं वन्द्यमानं वा। मम मम ड्रेश्रितम्
वांछितं। उपसमीपसद्य एव। आश्रितं। सीताय रुक्मिणि। तदाश्रितं। मम मम सर्वं समस्तं। समृध्यतां। संपद्यतां। म
जीवतां विघ्नमानस्य॥ ॥संपन्नि द्विन अस्य परस्यां पुष्पवयः। नृतिने श्वर्य। नूभि। तृप्तिं। वधणां। उत्पन्नं। उत्पन्नं त्वं। स्वेच्छया
उन्नमन्त्वं। स्वीःयया आश्रयी यतसंख्यातसा। सीः। एतैर्युक्तां प्रजा मिंद्राणी इन्द्रसीता। यदंश्च वद्धे। अर्थवशात्
मन्त्रिपदिता मः। अथवा संपत्यादिकं तृजां तं प्रजामवद्धे। संपन्निः प्रजामे। अवधापालयन्द्धाए वं नृभिः प्रजार
क्षत्त। एवं सा पर्यन्तां। एतनेन पद्याधाः। संयुक्ता सदेववधाः। संसक्ता प्रजया सह स्वतः। स्वनावेनैव प्रजाया।
पालकानवन्ती त्यर्थः ४। यस्यानावित्यादि। यस्याः सीतायाः कृष्याः इन्द्रस्य पत्न्याः। पालयिव्याः। नावेसक्ता वा विघ्नमान
समानि। वैदिकालौकिकानां। सातस्मात्त्रीनां कर्म्मणां नृतिसंपत्तिः प्राप्ति र्भवति। यन्नोत्पत्ति देहं तु नूतन्त्वा त्समविनायाः।
चन्नंव। सर्वकर्म्मसाधनं। अश्रोपालाङ्कृतिनित्यादि। नामिंद्रपत्नी सीतां। उपसमीपाङ्क्येश्राद्ध्यामि। साइन्द्रपत्नीमे

५६

ममअन्नपायिनी।अन्नवृद्धिकारिणी।पालयित्री वा भूयात्।नवतु।कर्म्माणि कर्म्माणि प्रतिकर्म्मसु॥ ॥येयं कृतिभूपासी
ता।अस्त्रं तं इति।सा वधानसंपन्ना।वि।नन्दिपुत्ता।तिलोकान् वशीकरयति।प्राणान् तः।प्राणिनः सर्व्वान्।तामेव विशिनष्टि।किं
विशिष्टाः अश्वाः संपद्यन्ते प्राप्यन्ते।यस्याः सत्वां।यस्या वा।अत्रासा अन्नपायिनी।गावो विद्यन्ते यस्याः यस्यां वा।सा गोमती।सूक्ष्म
नावती।प्रियसत्यवाग्भवती।दृष्टश्रीता।खला नामन्त्रयाशीता।मूलाः पङ्क्तयो विद्यन्ते।यस्यां खले मौलिनी माला
युक्ता वा।खलमालिनी।ऊर्द्धरात्रेवशस्या ध्यायस्मिन् कर्म्माणि।उपक्रमे प्रभुबोलि रचिताः।सा मम मङ्गलस्तु।नव
तु।अन्नपायिनी।अपायनहिता।तस्ये स्वाहा नमस्तु॥ ॥सीतायै स्वाहेत्यादि।इत्यादेवता।सीता गोमूस्या।रुद्र
कस्याः गणस्या वलिं हरन्ति।पुरस्तादित्यादि।पुरस्तात् पूर्वतः।पूर्वस्यां दिशि ये एते आसते तिष्ठन्ति।येषां नाघवतु येषां
तमसुधन्वानः।निषङ्गमङ्गृणी नाविद्यते येषां ते निषङ्गिणः।गणाः।ते एते गणाः।हेम्ना प्यातिके।सीते।इन्द्रपत्नी।वा।ता।पु
रस्तात् पूर्वं तो गोपायन्तु।रक्षन्तु।अघमन्ताः।सावधानाः।अन्नपायिनः।अपायमकुर्वाणाः।नमानमस्कारकृतिं एषां कृते

५६

56

अहंकरोमि। पश्चात्। एस्योगणेभ्यो अर्थेषु लिंसोऽनन्तागवेयं नृप्यार्थं हरामि उपहारानी करोमि। इमं हस्तगृहीतं॥
अथ दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि अनिमिषाः। निमेषोन्मेषरहिताः। वर्म्मिणः ससन्नाहाः। गणाः आसते। तत्र स्वार्थं ति
ष्ठन्ति। अन्यत्समानं॥ ॥अथ पश्चात्पश्चिमायां दिशि। अनुवागणाः। अनुवस्य। नृत्यादयः शनैः क्रि वि विपर्यन्तनामा॥
नारदकाः॥ ॥अथ उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि। जीमावायुः। समाऽ वाने एतगणाः। वा। त्वो उत्तरतः। उत्त
रस्यां दिशि कुबेरकदाने। खला अन्नराशा। गृहेनिवेशने। अश्वनि। मार्गविषयसीतत्वो गोपायन्तु रक्षन्तु अन्न
तुल्यं॥ ॥इति श्रीवेदमिश्रकुल्यप्रणीत पकाशाख्यानुदासाध्याद्दृत्य तत्सुतमुनाविमिश्रहृतां द्वितीय
कांडमेवभाष्यंसमाप्तं॥ ॥पारस्करीयसूत्रस्य मंत्रभाष्यसमाप्तः। द्वितीयकांडोऽप्यगमद्वेदमिश्रसुताह्नता कात्
यनाजनम८॥ तृतीयकांडमंत्रार्थ८प्रदवाक्यानिध्यानतः८। विविच्यते वेदमिश्रेणोनानाभाष्यानुसारतः८। शतायुर्वाय
अस्पहंद्र देवतापञ्चापतिऋषिः नवान्नप्राशनकर्मण्युद्दाम विनियोगः। यए व विशिष्टइन्द्रानोस्मानशतंशरद८

हृ

५७

शतपर्वाणि यावदजीर्णजरा जरा। जनितवान्। उत्पादितवान् जीवनार्थं जनयति करोति वा। यस्त्व नोऽस्माकं हुनिता
नि हुतानि नित्यस्मनानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि हं दसि वज्रं नमितिमेलोपः। अति न यत्। अतिनी नवानां अतिकामि
नवान्। यतिनेष्यति। अतिक्राम यिष्यति। वा जगतां वज्रप्रकाशं पालनाय। तस्मै इन्द्राय स्वाहा। सुहुतमस्तु। स्वाहेति
हविरस्निधानं। नमः स्वस्तिस्वा हेति सप्तमी। किं विशिष्टाय शतमायुर्मानि। यस्य तस्मै। यत्तं वीर्याणि सामर्थ्या
नि पराक्रमा यस्य तस्मै। शतं जनयावृना। निरह्नाणि यस्य तस्मै। शतशब्दो बहुवाचकः। अनिमा तया हन्त्र प्र
न्नतया महासुराय पतिएष्णात्मानम्हं नप राजयतेसामिमतिषाहं तस्मै। हं दसि सहह तिन्विप्र त्ययः यदि
वा नो जयति नया। यह इन्द्रो नोऽस्माकं शर्वदं शतं अजीर्ण जीर्णा। अनिज्ञ वति। सुखेनातिषाहं सहतिं यतिः। यवत्वा नः प्र
यद्भूत्वा दिस्वनाद नुष्टुप्छंदः सर्वे देवा देवताश्चाध्ये होमविनियोगः। हे सर्वे देवा इन्द्रादयः यवत्वा नः पथ्यं प्र
यानः देवयानाः। स्वर्गमार्गाः अन्तरा मध्ये द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्याः श वियन्ति विवधं गच्छन्ति विवेदनवाय वि तात

५७

सं व त्वृणां पथां मध्ये यः पथाः । अजीजि । जीजुष्व अग्नि नय । जीजुयं जी जिः हू नजी जि । अजीजिं । अनमिस वं । पवैचजु यं स्नाव हा ।। अ

वहत् । आवहति । प्रापयति । किं नृताम जीजिं । अस्मानभिं । यो हान्नो न विघ्न तश्चा निर्द्धा नियस्मात्सा अश्वा निस्मे । अहानि हानि वर्जितं ।

हू मणात् । नीष्ट देशप्राप्ति हेतुं तस्मात् । हृत्यं नृताय पथा हे देवाः इंद्रादयः सर्व्वे नास्मान्य विघ्न स मर्थयतः । पविदत्ता । तं पंथान मस्मान्प्राप

यत त्पथः । यूयमि द्रकर्म्माणि प्रवृत्तेत्वा ता । द्यावा पृथिवी । दीर्घं हूसिव । वाछन्द्र सीति पूर्व्वसम्बेत्यथैः । द्यावापृथिव्याः । अत्र तावान्त ।

रुणयुक्ताः इति प्रश्नाए वासा हितीया । यत्त्वा राम गाः हृस्तु तीअस्मा नवा । देवपित्रम नुष्यसर्प्पाणां ।। ।। त्विष्टमग्न इत्यादि प्रजा

पतिन्न षिः विराड्छंदः । अग्निर्द्देवता । आग्रहा मवित यागः । हे अग्ने तत्त्विष्टकृ तेमध्यस्थितं । अनितज्जयतः । आदावन्त्य वा हूणी ।

हि पूरय । किं वविश्वान् । समस्तांस्त्वा स्मान् । सपा निवारान् । त्विष्टकृ हृवाग्निः प्रतनास्पः शत्रुसेनास्तुः । सकाशात् अत्र विषयको

अवतु । शोत्तनगम्य पंथानंतु यवार्थत्सु गम्यमेव । प्रति दिशतु । ददतु । नाअस्मास्यं एहि । आगच्छ । किं वादे अग्ने घोतिष्मन् । प्रकाशयु

के कीर्त्तिमन् । अजस्रं वजरा तु हितं । आयुः नाम्मस्यं धेहि । वित्तयायेहि । मानुनव्यायां । यकारा श्छांदसः । स्वाहा सुहूतमस्तु ।। ।। अग्निः

प्रथमहृत्यादि । अनुष्टुप्छंदः । अग्निर्द्देवता । ब्रीहिनवान्न संस्रव प्राशन विनियोगः । एनाद्ध विर्द्धोठ । अग्निः प्रथमेहूत्स्मदि मुखान् सूत्वापा

स्नात्वा प्रकर्षेणत्युक्तं। सोग्निः हि यस्माद्देदज्ञानाति यथावद्विश्वय तु। यान्दृशं कामाणिकाप्तिपावनं देवपितृमनुष्यादिनो षट्कातद

खिः। किंच। शिवाः सुखकरीः॥ अस्मस्यं मदर्थे उषर्बीः आप्याश्चाणपास्त्वकणोतु। कश्चानु। किं भूतः। विश्ववर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा।

किंच। भद्रान्नः हे द्रीद्वावां वयं समश्रीमहि। अशनाउ भो सम्यक् विविद्धष्टेकर्मणा संस्कृतम् भुंजीमहि। किं भूतेन त्वया। अवसूनं।

अवसंपाशयं संवल मुच्यतातेन। एतदुक्तं भवति त्वयेषापा थेन यन्न भूतेन त्वा मा वव र्षेश तं वावहयं अश्नीमत्यर्थः॥

एतदेव देवताः प्रार्थ्यन्तो इन्द्रादयो देवताः॥ यूयं नो स्माकं त्वयः। एतदन्नवान्नप्राशनं न वो। अश्नामो गंपसमपिनष्ट॥

सम्यक् प्रापयत। छंदसि मुचः॥ लिङ्गति। लिट थैलियां। किं भूता नूनः जडा नु। नंदनी यानायुष्मत्प्रसादेन न न्वान्नप्रा

शनात् हि नु। किं च व्रीहि पितो अन्नत्वं प्राप्तित्वात् स्माभि रूपयुक्ताः॥ सनो स्मानाविश स्व। किं भूता मयो भूमयः सुखं तद्रूपः।

सतू पंचापिता ब्रह्मसुखा भूपणप्रविशति। तथा मपि न हृत्यर्थः। तो काया प त्वा य स्व। मेमप्रशं भूः सुखकरो भव॥ ॥ तन्नस्मा

नमम स्यामः पुनि णा मनसुखनः सविनब्या माशव॥ ॥ अथयवनवान्न लक्षणे मंत्र विशेषः। मि एतमित्यादि। जगती छन्दः। नव

न्नप्राशनेपि एतं प्रत्यक्तं त्वं पाराङ्कं। अथवा। एतं सम्प्रणांव पलत्वं परव्र प्ला। उपादपूरणः। ऋषिकाल संवत्सरेनं यवो। युक्त युपृथक्ता वाया

नितियवः४यस्माद्युवनक्रियायो गाव्यवहृत्य तन्नामात्वमनूस्मा घवयपृथक्कुरु। द्वेषः अप्रीतिं दौर्भाग्यं। अत्यादीने देवस्य
त्वत्यादि। यवानावपनेयवोस्मीतिदृष्ट्यां। तत्वेनखुत्यन्तदर्शनं। आनाविकवव मं मधुना मधुनस्वाङ्गस्येन संयुनं सवत्यार
सहत्युदकनामतद्धत्यानद्याश्वविवनायउपविवतन्धुदेदारेपुवदृष्टः। कृष्टवन्तः। सरोविद्यतेस्यादृतिसरस्वती। पृथ्वीतस्याश्व।
घिगपविवनाय संनऊनाय। मतुतस्य कृपुः॥ कृष्याउत्यादि वन्तः॥ किमित्याशंक्याह यत इंद्रो देवराऊः सीरपतिः। क
र्षणस्पकारयिताआसीत्। वभूव। मरुतस्वेद वाविशोत्कर्षकाः कीनाशः आसन्। अभूवन्। किंनूताः सदानवाः शानस्प
रोगस्पदाताररस्वदनेनयवोत्यत्रः॥ प्रशंसा। यते। मार्गशीर्षपोसेमासमायहायणी कर्म। तस्पमंत्रार्थः४। अभूयु त
॥ ॥यांजनाहृत्यादिप्रजापतिऋषिरनुष्टुप् छदः। रात्रिर्देवता। आग्रहायणीविनियोगः धेनुरूपेणरात्रिरुच्यते। यांरात्रिं।
ऋागच्छन्तीआयांतीजनालोकाप्रतिनन्दन्ति पूजा गौरवास्यामदृत्यदर्षेणसमर्द्दयंति। वनादागच्छन्तीधेनुमिवायारात्रिः संव
त्सरस्यपत्नी॥ यत्संयोगनाकेषा। पत्नुर्नीयत्संयोगदृतिस्मरणात्। संवत्सरोवयत्नः प्रजापतिरितिश्रुतेः। कालात्मकोवात
संयोगरूपत्वाद्रात्रेः। सात्रिर्नोस्माकंसुमंगली कल्याणवती अस्तुभूयात्। स्वाहेतिहविः संप्रदाने। धेनुपक्षे। संवत्सरस्यवत्सरस्यप।

ह्नीं पालयित्रीं ॥ ॥संवत्सरस्य प्रतिमामित्यादि । छंदोर्षयादि पूर्व्ववत् । अत्रापि रात्रिदेवप्रार्थ्यते । या रात्रिः संवत्सरस्य प्रतिमा ।
प्रकृतिः । अहं शर्व्वरीं अहोर्द्देवा एष अमनो यज्ञायन्त इति श्रुतिः । प्रतिमां शर्व्वरीं रन्तूतो अहोरात्रे हि संवत्सरस्य पूर्व्वादिकमा श
र्व्वरीं न हितास्यो विनातज्ञावः । तां रात्रिं उपास्महे । अक्षयामः । आराधनमद्य । प्रजामाह । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां सुवीर्यां परकरणव
तीं दीर्घायुषीं कृत्वा अहं दीर्घं चिरमा । खड्गितं आयुर्व्वर्षनविष्पाप्नुयां स्यादेतु कार्थः ॥ ॥संवत्सरायत्यादि । विनादृवि
ष्टुप् छंदः संवत्सरादयः पंच देवता । आग्र्येहो मे विनियोगः । हे ग्नातारायेस्य एषः कालविशेषस्या यूयं हृहूता । महत्व ।
नमः हविष्कृणुत । यतः कर्म्मणो ग्यस्तः कालः । ते षां पंचविधानां संवत्सराणां यज्ञियानां यज्ञियार्हाणां यज्ञर्त्विकस्थां च
स्वाइ नियमशब्दादर्हार्थे घप्रत्ययः । सुमतौ शोभनायां बुद्धौ वयं वर्त्तमानाः । अजाकृविनं जीविताः । ऊता पाड्वितानां ।
आर्त्ताः । अपीडिताः अनुपहताः । अस्तु निः स्याम । सवेमेति प्रार्थ्यते ॥ ॥ग्रीष्मो हेमन्त इत्यादि त्रिष्टुप् पञ्चतवो देवताः । आग्र्येहोमे विनियो
गः । ग्रीष्मस्तु हेमन्त । अस्तु । उता । अपि वसन्तोऽपि नोऽस्माकं ब्राह्मणानां यज्ञियत्वेनास्यर्हितः । शिवा शान्ता कल्याणदायिनी वर्षाऽस्
ष्टेनयानिर्न यावारदस्तु स्तनोऽस्माकं नयस्तु । य एते यूयं निर्द्दिष्टाः मया प्रार्थ्यन्ते तेषामृतूनां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वयं सुमतौ श

मनायां मनो वर्त्तमानाः ॥ संतस्तेषामेषां हृदृशानां मित्रा त्वा स्वयं वा ताभ्युपद्दति रक्षितेव समे मनि व से मेति प्रार्थ्यते ॥ ॥
मस्त्र वा वाहणे मन्त्रार्थः ॥ उदपाद्यादि स्मरणे महद्ध्यं घर्मं ब्रह्मि मीन्द्रमाणो रूपति यजमानाः स्वयमग्नि वित्यादि ॥ अयमावसथ
ग्निर्ब्बी रतमः ॥ प्रहृष्टतमः ॥ वीरकर्म्म साधकत्वात् ॥ अथ मेवम गव तो मुणेषद्धेवदृणो मध्यतमः ॥ स्व सः ॥ हष्टो अहृष्टकर्म्म साध
वाहानतेदः ॥ सहस्र संस्तुतं सहस्रसाः ॥ / सहस्रसुवर्षा गोषदः ॥ तथा वा उन्नावा मिंद्राणी ॥ उन्नादा तारो ॥ अयं प्र
हृष्टदानशीलः ॥ शोजनं वीर्यं दाहादिकर / ण्णुशक्ति र्यस्यास्तथाविध स्थायं नो अग्रावीर्थक्ष्य सप्त्वसर्व्वात्किर्प्येदम
नीददातु ॥ अथवाऽस्य कर्म्मणि सहस्रं सा ॥ / नुतानतदानी तिसहस्रसाः ॥ अन्यत्रापि हत्पवित्रं ॥ ॥ सुत्रामाणो ॥ सुन
वमिति ॥ स्म च हृदयमश्वना वासोदणेभ्यास्वा ॥ / स्वामः ॥ स्वानः मैत्रावरुण्णा पयस्यानुवाच्या ॥ गायत्री त्रिष्टुनो ॥ अग्ना उ ॥
रूतं ॥ मो स्माकं हृमित्रावरुणा ॥ घृतैरस्राशादकः ॥ गव्यूतिं गविष्टचिव्यां उक्ति र चनदेत्तु तूतं ॥ रूत्वं गोप्रचारं वा ॥ किंवा मधु
स्वादुकन तवाऽरजांसि त्रीनपि लोकान् ॥ आउरू तो लोकान् रजांसु यन्त्रो हेसुक्रतू सुकर्म्मणो वृप्ता उज्रातो ॥ पत्यवरा दक्षिता स्व
स्नरं यजमानपत्नी सुत्रायः ॥ आयुर्जीवितमारोदमा लतमा ॥ अघिति क्षमाकी त्रिंषमिद्वैव ॥ अघिति क्षमा यशः साम्पत्वं यानु

६०

वीमहि। वर्चं वीर्यं बलं तेजयं। अन्नमन्नरूपेण योगपक्वं। अदनीयान्नं प्रजामृतांश्च। एतैर्युक्तः परब्रह्म भूयासं॥ ॥उपेता उपनीता उपनि-
षुद्ब्रह्मन्तः। नास्माकं शान्तनमुखरूपो ब्रह्मन्त्रज्ञा उतु॥ प्रति धीयते संपद्यतां। आस्थीयतां न व्रतु। एवं व सन्नयी क्षेमाः। शिवाः। शा-
न्ताः कल्याणवत्यः। नास्माकं वषषीः सन्तु एवं शरदः सहद्रूनपि सुखानुभवेनानुगच्छेम। श्यानाद्युपेश्रीमुत्तानार्थः। उपसमी-
पे उपविश्यन्ति। उः पादपूरणः। उन्निश्चामः। उन्नतीव ध्यानेन उच्चैः स्थाश्चायुषाजीवितेन सह दमवाम॥ अस्मा युषा शोभ-
नायुषा पट्टकरणा। योगपत्तो उच्चैः परमायु। प्रमाणाज्जीवितेन सह। पर्जन्यद्रष्ट्या सह। पृथिव्याश्व सप्त अम मनिर्म्मा-
मनिस्थानः सहा मन्निश्चामः॥ ॥अथाष्टकाम त्रा॥ त्रि ८ रात्र्यां मार्गउपयन्ती त्यादि। अष्टकायाः देवतारूपा या स्त्रि-
शन्निषयः। स्वसारा न्तगिन्यतास्वा। उपसमी पस्य ष्टकायाया न्तिगच्छन्नि। हवि र्गान्धग्रहणायामुख्यलादष्टकाया
द्वा। यातेपि घाप्नुवन्ति। निष्क्रान्तं शुद्धं समानं। सर्व्वासां भगिनीरूपाणां तिथीनां तुल्यं कर्त्तुं विद्यां वेद्वं प्रतिमुञ्चमानाः श्रयन्त्यः
सर्व्वासु विषयेएकरूपत्वात्। तिथिर्द्वयोः॥ ताश्च तिथयः॥ मतूं स्तन्वत्समुदानीयारूपविस्तारयन्ति। प्रकाशयन्ति। कवयः
कान्तदर्शनाः प्रजानन्तीः पूर्व्वकालस्य रूपं ज्ञानामः छादनात्। व्यापकत्वाच्छन्दांवत्सरस्य पुत्रवनि। मेषादिमासत्वे यनात्म

६०

कः॥ परिसमन्तनायन्ति प्राप्नुवन्ति। नास्वती। दीप्तिमती छंदसः आकाशस्य वृंद्भम ध्ये वा मध्ये परियन्ति। तन्मध्ये वेष्टयन्ति। तास्वः स्वाहा
सुकृतमस्तु॥ ॥स्वातिष्मतीत्यादि। यात्री देवी देवतानामग्राकाशंप्रति मुंवृते। आवृणोति। अग्रे चकारः। व्याप्तत्वान्न दृश्यते। किंविशि
ष्टा स्वातिष्मती द्योनी छिनत्क्षत्राणि। नक्षत्रवती॥ एतेन स्वरूपाख्यानो सूर्यस्य व व्रतान्यावृणोति। सूर्योदियोक्तानिकर्माणि नप्रव
र्तन्ते। ईदृशी एतां वा विविशेषेण प्रत्यक्षेण प श्यति पशवो दिवा मनुष्या गवादयस्त्वसंसरणा ना जायमाना उत्पद्यमानाः
नानारूपाः अनेकजातयः। अस्या वात्रे माँ उ ४। उपस्थे उत्संगे। अथवा मातुः पृथिव्याः। द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः॥ ॥एष
वै संवत्सरस्य पत्नी या एकाष्टका पाण्एषरूता नोऽस्माकं सु मंगली शोभनमंगलदात्री अस्तु भवतु॥ ॥एकाष्टकेत्यादि। पर
मेष्ठी त्रिष्टुप्। अष्टका आष्टहोमे विनियोगः॥ एकाष्टका या वर्षासु सु तप्यमाना खिद्यमाना तपसा शाश्वोक्तेन विधिना
स्वयं उपाईना पाय विशेषमपः॥ इंद्रस्य परमैश्वर्ययुक्तं गर्भं महिमानं महान्तं अप्रतिरथं जजान। उत्पादितवती तेन देवा इन्द्राद
यः। यस्य शत्रून् प्रतिपक्षान्। व्यवहंत विशेषेण सादयन्तः॥ अन्यनवत्वा पराजितवन्त इत्यर्थः। स या सुराकेन्द्राद्रादीनां शत्रूणि
शान्तकर्माणि॥ हंता हिंसिता। चलनवतु अनृत शत्रौ तिकर्माणो नामधेयगणे पठ्यते॥ ॥अनातृतज्जामित्यादि। आपस्तंवगृह्यसूत्रेन

त्राष्टका विवरणीया मार्गीः पौर्णमास्याः उपरिष्टाद्व्यष्टकातस्यां पूर्वममीष्टेष्वयासंवध्यते। नामैकाष्टकेत्यावक्ष्यते। अष्टका। तन्त्री॥
यात्रिपत्याद्द। हस्तसारः अनानुज्ञामपिद्यम्। मयि यूयं। अनुज्ञां कनिष्ठक्ष्नवत्यः। मत्पम्हमेनद्वदन्ती अनुज्ञात्वां कनि॥
ष्ठत्वमद्दमिच्छस्तीकयातिअस्पयज्ञमानस्य शुभतोशोननमतिप्रदानेनिमित्तेअवंक्षूयासं। यथायूयमेवं विधा नवथ। किं
तुयुष्मान्प्रतिप्रबीमि। वोयुष्माकंमध्येअन्य यावित्रःअन्यांचाविमतिक्रम्य माप्रयुंक्त। मायजमानकार्येविघटयता मि
थानुसारिण्यैकाण्णानूत्वायजमानकार्यंस वयतन्त्पर्थः। अनूदित्वा ह्रि। पुनश्च तथैव नाः प्रत्याह। ममसुमतोवर्त्त
मानोयं यजमानः। विश्वदेवाश्च नूतामवा तुविश्वा निवृत्तास्मिज्ञाना नियस्यसूः किंच। प्रतिष्ठां स्थिति सुकर्षं श्रा
ष्ट। अशुतांध्राग्नात्रे। गायेवश्चसिलपितमर्थं अविदत्। विंदतुः २ हिश हू एवाधे। नूयासमित्याद्युक्तार्थः॥ ॥पंच
व्युष्टीरित्याद्युपक्रम्यतां पंचव्युष्टीः। उपसः ४ अनुगताः पंचदोहाः॥ तत्स्वरूपमाह। यजमानव्रतदुहः। धेनाःआशिरार्थौदोहः॥
प्रथमः द्वितीयस्त्वव्रतदुहादधिग्रहार्थोदोहः। तृतीयस्तु घर्मदुहादधिघर्मार्थः ४ चतुर्थस्तु मैत्रावरुणग्रहार्थः ४। पंचमस्त्वना
दिग्रहार्थः॥ आशिराद्यदधिजन्मार्थः ४ गां पंचनाम्नीं। गां सवत्सरात्मिकां पंचनाम्नी संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरा इत्याख्यां पंचसंत

वा वृत्ताश्चानुगताः अथवा। नंदा भद्रा च पुनः। जीमुशीलाशु मनानथेति शिवधर्म्मे प्रतिपादितनाम्नी किं च पंच दिशः पूर्वा
द्यू ध्वे सहिताः पंचदशेनक्षो मन स्तोमन कृष्णाः समर्था कृताः। कृ पूसामर्थ्यं प्रमानस्तु स्या मूर्द्धा मम कायां सांताः आदित्य वा।
संवत्सरा वा मूर्द्धाताः एकं लोकं अधि पृथिव्याः स्वयं उपनि पंच दिशः कर्मार्थं कृष्णानि मिताः स्वाहा। हविषः। कर्मणा वा स्वस्यात्मन
अहाः। अहानम पर्वत्यागोस्तु कृतार्थे तास्तु। उद्दात्यागाः शात्र यो ब्रह्म देवताः॥ ॥अतस्य त्यादिः अतस्य यज्ञस्य सत्यस्य
वा। प्रश्लाणा घागत्तं आश्रयः कारणं उत्पत्ति। हेतुः। प्रथमा आद्या व्याप्तु धीश्च अकारा पगमे षुमेव का अद्वितीया। अप
मुद्रकानामद्विमानं मद्दलं घिनत्रिं अस्य ति। व्यापकत्वात् छेत्पदानां कांक्ष्या वा सूर्यस्य निष्कृत धुनि मने षु एक
वर्ति व्यवहरिति। सूर्यापगमे रात्रेर्विमं वः। धर्मश्चातपः। महावीना। वातस्य निर्गमेत संबंधिनी वा। सविता।
पि एका नियच्छतु। नियमयतु कर्तव्यार्थः। रात्रिं अपकां वा। या प्रथमा ब्राह्मा चतुरत्नवदित्यादि प्रजापतिर्विधिः मा।
यत्रीछंदः। रात्रिर्देवता आग्नहोमे विनियोगः ४। स वाष्टका रात्रिः धनुर्नृपाणाम् यतो या प्रथमा अष्टका रात्रिः ४ व्याख्या।
प्रकाशाता। विपाशा। वामपूर्वा। एवं तं वेत्यार्थः ४। उच्छी विपाशा। सा यमधर्मनाडे विवयचक्षुः पर्यस्विनी गार मयनानृतवती।

६२

62

साद्दृतिः संप्रदानद्वारा यमस्याः अत्नी ष्टंघादात्। सनोऽस्माकं पयस्वती इष्टफलदायिनी उत्तरामुत्तरां समां उत्तरोत्तरं प्र
र्षातिशयेनोत्तरोत्तरं परुईमानाद्वद्दानु। यावदस्माकमत्नी ष्टंपुत्रपशुग्रामादिकान् कामान् धुन्हू पूरयत्वित्यर्थः। उत्त
रामुत्तरामिति वीप्सावचनं। समाशहृः संवत्सरवचनः। प्रतिसंवत्सरं कामान् धुन्क्ष्व प्रपूरय॥ ॥शुक्रमृषभं त्वा
तिपुकाश्वेताशाविप्सती। ऋषभत्वाविर्षेण शीलाः। वर्षः संवर्द्धिनी ननः संवर्द्धिनी। ज्योतिषा सहिता। आगतवती
उषः कालेऽकाशस्य षष्ट्यकाशत्वात्। अ तो विश्वरूपा। नानारूपत्वात्। शबलीकर्तुरा। शुक्ला कालारुणव
र्णा किं विशिष्टा अग्निकेतुः। ट्टा मार्थमग्नि हातार्थमुद्दीपनेकेतुः। विज्ञं यस्याः अग्निमेव प्रकाशः उषःकालसू
यते जुः। संभेदाद्वा। समानं तुल्यं अर्थं पयं जनमंधकारनरूणसुश्रुतिशयेन। अपस्य माल्लानिश। क्रुद्धीण
अपत्यं जनात्वः। अथवा समानमर्थं पयोठनं सुशोत्तनं प्रतिपस्पमानाकुर्वती उषःकाले प्रत्याणिकर्माणि क्रियन्ते। अत
एव कर्मकानि तापज्रमाने विषयजना मायुर्दिंन्वती। हेत्यजरसर्वदाकाले विद्यमानत्वात्। अहर्हदः उषआगतासि अत्र
यवाग्रजरे दीर्घायुषि यजमानकर्मार्थं आगतवती। पुनरपि उषायाः स्तुतिद्वारेण स्वरूपमाह। अनूना पत्नी स्यादि। स

६२

णां त्वं नू नामित्यं। सुखा प्रथमा पत्नी त्वमागतासती। अन्यस्त्वं द्वेंऽरयसि। प्रथमत्वं कथमित्याह। पूर्वस्य सनोर्या अन्या रावि
नपनस्य येदाद्यमहः। सत्त्वनु संधिः उषःकालानं। संतोष। हृति भवति पत्नी ज्ञापयित्री। अतुनासहसज्ञि हितसंबंध
ज्जार्यात्वसुखसः। पुनरपि विशिनष्टि। आज्ञांवासराणां नेत्री प्रापयित्री। उषःकाला हि नामाविर्भावः। प्रज्ञानां जनित्री जन।
यित्री। निद्रापगमे जागरणधर्मत्वात्॥ अथवा पत्नी। स्वामिनी। तत्पूर्वकत्वाह्न उपद्रष्टृत्वेन। एकैव सती विद्यमा
ना बहुधा बहुप्रकारेण उच्छा व्युच्छता। प्रकाशता। अनेकप्रबुद्धधर्मत्वान्नानारूपत्वाद्वा। या एवंविधा सा त्वं ब्र
यमजीर्णा सती त्वमन्यस्त्वं द्वेंऽरयसि वयो दानिं कुरु। पापत्यहं वयाप्रस्रया न्ना सर्वप्राणिजातमन्यत्। अथवा ग्र
मनाजीर्णा अप्रगता सती दिनप्रकाशेन्यत्व वैनिमषादियुगकल्पपर्यन्तं कालं जातं उरयसि नाशयसि। तथा नि
सूक्ताकायाः। नावर्जनयिता ज्ञानः सूर्यः। शान्तेत्यादि। शान्ता सुखकारिणी पृथिवी नोस्माकं अनर्यक्षणा उ। करोतु। इत्यादि स
र्वै नोस्माकं वनसो दिशः। शं सुखं सूर्यं कुरुतात्। ह प्रतिदिशो विदिशः। ऊर्ध्वाधश्च पञ्च या आदिशः। दश दिशः। अहोरात्रं का
णुतं कुरुते वशं। अहमेतेषां यज्ञहविषा संतृप्तानां दया नारम्प्रदा सादाना॥ दीर्घमायुरिति आयुष्यो व्याप्त वैविशेषण प्राप्नु

६३

63

वेषापोमि। अथवा वा अद्वये नार्थं योजना॥ यान्ता पृथिवी त्यादि। यः सर्वेनोस्माकं पृथक् पृथक् अनयं कणोतु कवोन्ता शंनू प
मादिशः प्रस्तुतयः। नोस्माकं दीर्घ आयुः पृथक् पृथक्। आशंसन याशुसंकुर्वन्तु। तन्ने षां प्रसादादहं विरजी वित्वं व्यक्तवे। प्रान्तु
यां स्तुतिवाक्यद्वयं यजमानस्य पापापनोदनद्वारा शुभाशंसनमाह मंत्रः॥ आपो मरीचीरित्यादि। आपो रश्मियुक्ताः यजमानं परिस
र्वतो नावन पांतु। रक्षन्तु सर्वतः सर्वस्मा॥ … त्। अथवा वा आपः मरीः। चयश्च नृ मां पंत्विति पृथग्योजना। धाता धारयि
ता। समुद्रः समुदनः। कृपालुः। पापं वृजिन। … मपहन्तु। अपाकरोतु। सा अयं पापेन तत्रेमानपापं मुञ्चतु। यदा नीविशे।
प मा ह्वा नूतमती तं नविषादागा विश्वं सम … स्तं पाप मरुतान्। निकृन्तन्तु मिछन्तु कर्तीछेदन। अथवा विश्वं सम
स्तमत्नी स्तुं च नादिकमलत्वं तदनछिन्नं मम। … स्तु शुद्धस्य च समवल्लादेवः। अग्नि प्रधः। सुयंत्रि नाम मास्तु। पंचमहाय
ज्ञादिकर्माणि नरणा वा वा व चरणादिना। प्रदं चैनेषां देवानां प्रसादात्सदैव निश्चः सुरक्षितस्तु अतिशयेन पूजितः। प्राप्तितावा
न्यां नवेय॥ ॥विश्वेभ्यादित्यादुत्यादि। विश्वेदेवा द्वादश। आदित्या द्वादश। वसवोष्टौ। देवाः सर्वे रुद्रा एकादश। मरुतोवायवः।
एकोनपंचाशत्। एते देवानोस्माकं गोप्तारो रक्षितारः॥ सन्तु भवन्तु पर मश्री प्रजापतिश्च। मयि विषये ऊर्ज्जं मन्नं प्राणनं बलं वा

६३

प्रजामपत्यं च भूत मम रणधर्मत्वं दीर्घमायुश्चिरं जीवित्वं दक्षतु धारयतु॥ ॥अथ शालाकर्ममंत्रार्थो विविच्यते। अत्र ट
होममंत्रः॥ सर्वव्यापकत्वाद्विष्णुरत्रस्थः स एव प्रोच्यते। अच्युताय अप्रच्यवनस्वभावाय उपचयापचयरहिताय स्थिराय नमो मा
याः भूमावधिष्ठिताया भूमिसंबंधिने अथर्वसंज्ञाय णमः। इमां स्थूणां शालां भूपं च ध्याभित्वा पश्यति भुवनस्य
भूलोकस्य भूतजातस्य नाभिनहनं आधारं बंधनं वसोर्द्धनस्य धनं धारयित्री प्रतरणी प्रकर्षेण तारयित्री। सं
पादयित्री। पापयित्री। वसूनां वसूनां गोम हिरण्यस्वसुवर्णरत्नादिनानाविधानां। इदं वस्थाननिमित्तं मिमामि इह पा
मि। आरोपयामि ध्रुवां स्थिरां शालां इह देवस्तु णायां शालात्मिकायां। अयं च शालाहे मितिष्ठतु घृतं उक्षमाणा सिं
वन्ती। अप्रापयन्ती। हे शाले त्वं अश्वावती गोष्ठ यस्य उन्नाती नव। अश्वा विद्यन्ते स्यामिति। गावो विद्यन्ते स्यां तथा वि
धान्या त्वामन मुक्षय स उन्नती कुशुभमूनृतावती। प्रिय सत्य वाग्यवती। सततं धर्म सद्भावात। प्रियपी त्वं मादकानंद व घृतव
वती। महते विपुलाय सोभागाय वर्द्धनत्वाय। हे शाले त्वा त्वां आप्पशिशुर्बालकः आक्रंदन्तु क्रीडोत्थ हासशब्दं करोतु आत्वे
कवत्सनं तपाचोदनशब्दैः स्वाभाविकाः। अयवा जी डार्थंपरस्परमाहूयन्तु पालकाः। गावो धेनवः सद्य प्रसूताः वाश्यमानाः

वत्समाह्वयन्त्यः। आक्रन्दन्तु शब्दायन्तीः। तां नन्दी कुत्यकुमारः सदर्पं शब्दं करोतु। तरुणा युवाभिवत्सा। पिप्पनवयनार्थं त्रंत्राश।
ब्दं करोतु। ऊ गदेन तु बैरेन केकैः सूद एतैः सह सदा संकुला व्याप्ता नवं त्वित्यर्थः। परिस्नुतः सुरायाः कुम्भः सह नाय त्वां प्रवहतु मु
पसमीपमागत्य आक्रन्दन्तु। संपूर्णत्वात् तरुणाः शब्दं करोतु। दध्नः कलशैः सह इतः दध्नः कुम्भो उदकपूर्णैः कलशैः सह शकुना
यतु पसमीपमायातु वा पुनरपि शालां संस्कृ यप्रार्थयति। शोशालाल्वमी हृष्टा नास्मत्संनयिष्यनं गृहि। अस्मानुपेहि।
मरयवा किं विशिष्टा। क्षेमस्य नन्दाया पतिः स्वामिनी दृष्टा ती महती। शोभनवस्त्रा। यां आप्या त्र मत्वं प्राप्य ना सुजगे साना
गयुक्ते शोभनवाग्पवति शोभसुखी यं च नो मा स्यं चेहि। शोभनप्रजा रेतु। अथानयि विशेषणं। शोभनफलदा सुवर्ण
नादि। यथावनस्पतिः पूर्ण पुला शं पत्रं वसन्तक पूर्णे तं किं विशिष्टं। सुखेनाख्यव्यवहारयोग्यं। ततः इति तृणादनार्थं गा
युक्ता। ऊर्जस्वतनसयुक्ते सा ई। एवं न विः नास्माकमानि मुख्येन पूर्यं नाम पूर्णी नवृता। इदं स्यः स्वकं स्थानं अनुगतः। अनु वसानः आ
नृत्वानश्च आच्छादयन नास्मासु धिषयनयिः पूर्यतां अस्मान् पूजय त्वित्यर्थः। प्रवेशमन्त्रः। मतं यज्ञं सत्यं वा प्रपद्य शान्नामिशिवं कल्याणं
प्रपद्ये नन्नेयं। इहन्ति नियुक्तार्थः वक्षापात्या दिशा विशा अस्यां इदं षाविषमपदा विना इं ज्ञोदव ताननव शालायां आवधक्षाम विनि

यागः। वास्तु गृहं वसन्त्यस्मिन्। पागारे णिच्च तुन्। दिनत्वात् वसं ते निर्वासकर्मणा इति नैरुक्ताः। तस्य पतिः स्वामी वास्तोष्पतिः। विभाषा सुष्य
त्वादिति षष्ठ्या अलुक्। षष्ठ्याः पतिपुत्रादिना षष्ठ्येकवचनं सकारस्य पतिशब्दे परतः षत्वं हे वास्तोष्पते इन्द्र। वास्तोष्पते गीष्प
तिः सिंह इति पर्यायाः। अस्मान्नवन्हितुं प्रति जानीहि। अंगीकुरु। स्वीकारप्रतिज्ञां वा कुरु। धनधान्यद्विपश्वादिना स्वावेशः सुप्र
वेशः सुखेवः। शोभनप्रवेशो नास्माकं भव। अस्मानुत्तमान् विधाय प्रवेशय इत्यर्थः। अनमीवः स्वस्थो भव। रोगविनाशी न
विद्यते अमीवा व्याधिर्यस्मात्। येन प्रविष्टेन यस्मिन्वा। स अनमीवः। नववकारा नाकारस्य ध्वान्तस्ति नः। प्लुतिर्दीर्घश्चकिं च॥
यत्किंचिद्वस्तु त्वां ईमहे। याचामः। यद्वस्तु पत्तुं नास्मान्प्रति जुषस्व प्रीयस्व। प्रीञ् तर्पणे। कथं यथानां प्रीयमाणः तथा प्रस
देविवेहि। द्वौ पादौ यस्य तत् द्विपदं मनुष्यजातं। वत्वान्नः पादस्य तच्चतुष्पदं। गवाश्वादिजातं। संख्यासुपूर्वस्य तिपादाश्च कार
स्य म मा मा सान्त्रलोपः। ततः क्रियाग्रहणं। कर्त्तव्यमित्युपसंख्यानात्। तादर्थ्ये वा चतुर्थ्येकवचनं। यतश्चादेशद्विपदे चतुष्पदे। शं सुखरूप
नव। वास्तोष्पत इत्यनेनेन्द्रात्। यागाच्च पूर्वलानः। प्रार्थ्यते। शन्नो नवइत्यनेनानुरूपइति॥ ॥ वास्तोष्पतिः सर्वव्यापी देवताविशेषो वा
माना वास्तोष्पते नास्माकं प्रतरण आपन्नरणो न वर्द्धि। गयस्फानः प्राणानां वर्द्धकः प्राणो वै गया इति श्रुतिः। गोभिरश्वैश्च सहितानाम

माक्रमाय त्र ए नाणा नवाद्धं ङ्गापर मस्वर्य युक्तः॥ किंवा मे तव सख्ये मैत्रे वर्त्तमानाः॥ अज्ञत्वा सोऽनाख हिताः॥ सर्व्वदायुवानो हृद्धादीर्घायुषः॥
स्याम। नूयास्म। यथापि ता पुत्रान् प्रतिपाप्य पीत थानोस्मान् प्रतित्वं पीयस्व॥ यथा पिता पुत्रान् पात्यय ने न घा त्वंस्मान् पाल यथा॥ ॥
शगमया सु त्वनूप याश क्तियुक्तया सामर्थ्ययुक्तया वा संसदा स त्त यास द्वौ महि। सव श्रमूहि। वयमवायेमहि पत्य यः। अघतन्या॥ किंविवि
स्मायात एव या। शा मनन रणनशीलया। सचहृद्यया। अणनात्येत्यादिदंडकः। शद्वार्थः। गा नुमत्यायकुक्ता विणपात्र्या विशिष्टयासं
मार्गवत्यानास्मान् दमविद्यमानेवस्तुनन्दण॥ विषयेण मिलपाहिन्त रु। उतअपि वा योगे अपूर्ववस्तुलाभे वपाहि वरंस।
अंयथास्मान् अवनं अपर मपियततत्पहीति वा। पृवतवानुवर्त्ता। नान्यतिप्रमः। गणदेवताक वाहावङ्कलो। स्वस्ति त्रिः कल्या
णैर्युक्ता यूयं नास्मनुपात त्तरनू। शिवं। शग्मं। शंयोः। शिवंशग्मं इति सुखनामनी। कस्य शं योः। सुखाभिलाषिणः। अतिशयार्थं
हि युन्क्ति॥ नो वा स्मा प्यतअमीवृ हाया धिस्तं दन्तिनाशवती निरोगदा विश्वानि रूपाणि आ विशन्ध्यनयनासवामिन्द्रसुशेवः शानन सुखहेतुरव
सव एवि ना स्माकं॥ ॥अग्निमिंद्रमित्यादि। अग्न्यादीन्वानां देवा हवि र्ग्रहणाय साम त्पमे यंवास्तु गृहेत त्र प्रय छनां। वाजिनः। अन्नवन्तः। वेग
वंतावाशीघ्रगा उप ह्वयो उपयज्ञ समीपमाह्वयामि तत्परमतानुसरस्वतीं च वाजीं च देवतामाह्वयो वाजी अन्नवतीं एतयूयमागत्य मे यंवास्तु

६५

65

गृह्ये तत्र प्रयुक्ता । वाजिनः । अन्नवन्तः । वेगवंतो वाजी घ्राणादन्ता वाजी वेजनवान् । इत्याद्यन्येषामप्यर्थस्तुल्यो विशेषस्तु वक्तव्यः ।
एतान् सर्वान् देवान् अङ्गदेवतासहितान् प्रपद्ये । प्राप्नोमि सेवे नमस्करोमि ॥ ॥ पुष्टं देवी उपसंज्ञा । इदं वास्तु स्थानं सुखरूपत्वात् सु
शिवं कल्याणरूपं शान्तं मनोज्ञं मे मह्यं ददातु । प्रयच्छतु । प्रजापतिः । वकाराज्ञोण वा दद्भूर्व नास्ति । स्वाहा सुहुतमस्तु । इति हविः
संपादनं ॥ ॥ श्रीः सर्वाश्रयणीया सर्वजनीयाश यशः सर्वत्र प्रसिद्धगुणप्रकाशनं च सदेवते वा वंशालायाः पूर्वस्मां विविषये
गोपायेतां रक्षतां । इत्यादिषु वा वाक्येष्वक्षेत्रं प्रा णनं सूर्यतत्राशा न नाम्नी तां स्वाहा । एतद्देवत पालयतां ॥ ॥ अथादिगुप स्थान
मंत्राः । केतावाग्निर्देवता । आदित्यश्च सुकितनिम त्रैणवव्याख्यातं सर्वत्र । देवते मामा पुरस्तात् पूर्वतः । गोपायेतां रक्षतां । तो
देवविशेषो प्रपद्ये सर्वार्थमानाद्येप्राप्नोति । शरणं यस्तु त्वापतिक्षमनाम्यां मम मनस्का वास्तु तादेवी मा पूर्वतः । गोपायतामिति
पुनर्वचनमतिशयार्थं । निनिष्टितां समाप्ताशालानि प्रपन्ना यामित्यर्थः । प्रपद्ये प्राप्नोति प्रविशति । धर्मस्थूणेत्यादि मंत्रः । धर्मरूप
स्थूणा राज महती स्थूणा मा । स्त्रीरूपं श्रियः । स्वरूपं बलादंडिका रूपं युक्तां । आगारं स्वरूपं उद्धम्येत । हविः शेषमुपरूप्य तु । इति तैत्तिरी
यगृह्यसूत्र आश्रयणं । विप्रास्तु पोसा । अनुष्टुप् छन्दः । प्राप्ता विकेश्यर्थविशेषाज्ञेयः । अब्दोमात्रे द्वारफलको कालात्मके देवते द्वारकपा

टा।संवरणा।संवरणरूपत्वाववलोकानूवलोकरूपोहन्दस्य ज्ञुदादू मेधनवन्नशवनूथिनोरक्षावन्तः।गृहाणामिन्द्रेक्ष्वेदव
ताकत्वा तूनानगृहानस्रहृप्रपद्ये प्राणोमि व्याप्याविनितिनामि।प्रऊयाप्रजादिकयासह।पशुभिर्गोभिहिष्यादिभिस्वसहाय।
त्रिं विनूमेम मवस्त्वस्तिहिरण्यादि कैते नमहितोःर्द वास्मा घ्यति नाउपहूतःसमीपमाहूतस्ताव्वा तांडेशाले एवंभूतःसर्वे गणः
सर्वपशिवारसमूहःसखायसा सुसंहृताव ष्टितोहीयावप्रपद्ये वा।किंविशिष्टांअरिष्टास्तनुपद्दिंसि तावीताःपुत्रास्त्रह
यस्यांसातीक्ष्वनिष्टवीयास्वह्नमेनोस्मदीयाय दा।संतुसर्वतोनावनागृहानूप्राप्यवानोस्माकं अरिष्टाःकल्याणवन्तावीराः
पुत्राःसन्तु।सवन्तु॥ ॥अथमंत्रावधानमंत्राखि विथंतादेवस्यत्वेत्यास्विमादन्तादेवस्यसवितुःप्रसवेऽश्र सभेजायायाच श्विनो
र्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां।आददेरक्षामि।नाय भि।नारीति छन्दप्रशस्यतेअत्रिः।नरेषुप्रशस्यापत्यास्त्रीनारी।पनिलिखति
यदेतदहमपरवान्।परिलिखामि इदमहं रक्षसां यज्ञविध्वंसिनी ग्रीवा अपिकृन्तामि छिनद्मि।वा तहोमान् जुहोति।समुद्रा सि
त्री।लियजू ९।घा विलोकसंस्थानं वायुं घुवंति।यस्तूहेवा यो समुद्दनोसि।ननसंस्वानं स्वाननसहइतिनक्षत्राणुच्यन्ते।तानि ह्विनितिं ह्विनि
नवांना न्तिातःसंयुक्तोननखानु।एषयोर्हददातीतित्वष्टस्यवरुणयादिनाहृत्यार्हदाञः।तंत्वांप्रार्थयेसनावयंतीतिसंभूतृत्वामामनिप्र।

६६

66

६६

वहा स्वाहा॥ ॥ हे आपो रेवतीश्च स्विदेवताः। घनवताः। कथं युष्माभिः यूयं वसुः वनस्पत्यस्य यथ निवासभूतास्याः देव त्वं यूयं कं तय
हमग्निष्टोमास्वं। संकल्पं अभिलाषं दिजनकं वा नइ पुत्र ममुख जनकं विभृथ। क्षयथ। अमृतं अष्टतरूपं सर्वा। यु अपत्य
स्पशालनाः पत्यमुक्ताः स्पशायो बनस्पत्यथ यूयं पत्नीस्वामिन्यः स्थ भवथ। तद्युष्माकं स्वरूपं यूणा तावद्दत मह्यं सस्वती ययः। अ
घुर्द्धीतदक्षत हे आपः। आवसथ्याग्निवमन रूपापहन्त शिरोरोगमंत्रार्थः ८। बन्धुभ्यो सकाशात्। स्त्रोत्रात्। स्वांसकाशात्।
गा द्दानात्। केशपाशात्। चूडातः। छुबुकात्। वि बुकात्। भ्रुविसकाशात्। यत्कं रोगविशेषं यक्ष्माणं। शीर्षक्तं शीर्षण्यं
नसाटा स्वालाटात्। हिदृहामि पृथक् करोमि नि वा करोमि॥ ॥ अथाववनदक ८। अहं शिरस्तोदरूपः। अववनेदकाद्धीनिवि
शोषषणानि। अहं शीर्षण्यरोगः। स्वरूपपधति पादयामि। अवबंधं कृत्वा शिरो नदयति विदारयति पीडयाः अवनकाः।
शोतीत्यर्थः ८। विरूपे विकृते अक्षिणी यस्याः सतस्पर्शं वो बनो नाए वे स्वरूप अहं शिरोरोगः। अस्य पडकृषस्य शिरः ८ मानिषेवो अनि
तास्मीनतापयुक्तं संतप्तं मा भूयात्॥ ॥ उतूलो दासमन्न स्यवशीकरणमंत्रार्थस्तन्यते। अपसलविकारान्तो अव्ययः। अव दक्षिणः
माउतूलदासापविसर्द्ध तानावनत्वा त्वां गिरेः। पर्वतान सकाशात्॥ ध निष्टं विसृजामि। अथ कृत्य आत्मा यत्नं करोमि। स्कुगं गि

न्याः॥ मातावपितावप्रितेवा तयोः पंचमपर्थेवृष्ठा तान्वद्धात्रोः एकशेषः। पुनर्हि द्वकथनं दार्ढ्यार्थं। सख्येसो मित्रतासंपन्नेस्याति।
शयेन निन्नीकरोमि। नोऽत्र तूलदासपृथिवीढास्पियिताः सर्व्वेता। अग्रप्रदक्षिणामूत्रेण मिन्कोस्मि। श्राद्धीहाल्यत्वप्लितोस्मि। एवंवि
शिष्टश्चैवक गमिष्यसीति। अपितु नकापि मंत्र प्रयोगवद्भवता त्रा मिह्रसेवने॥ ॥सांकलस्त लनात्मकं वंवलक्षास्तप्रसिसमं ततन्ठ।
निर्हत्यलनिर्यतइन्दु वीक्षः पाशान्त्वा त्वां। ककलनाम्निविंदुपाशेन सित्वाव घ्रातयं तवमन सि। स्थितं मुञ्चामि पृथक्
तमस्यं मदर्थमानयन्तु। पिंत्र वंघ्रनकलनिर्वा युर्वा। हूतांघन्निनाः रक्षिताः ये तः एवं भूतामिर्व्वायुस्व॥ ॥पृषात्तगस
मंत्राः। पूषादेवतानामस्माकं गाः अन्वतु अन्ततुग छतु। ०पालनाय। पूषा अर्बती खान्तन्तरु ३। गोअस्मन्यवाजान् अक्षानि।
सृनोतु ददातु नोत्र्लमनयो गावः एनं पूषणं यु वानं तरुणं पतिं मन्त्रां रंवो युष्मभ्यं ददामि। तेन प्रियेण गा इह पत्या। गाई
पत्यं दृष्ट्वात्रकृतीजुहोति ३ ऋा मन्त्रः प्रशावोमितिय मपन्तो। एकान्तइहयज्ञमानेषु नवतां रतिः रमणाम्। रक्षाति संयमनं कर्म्म। पतद्वि
इहैवनमज्ञं। इह हृष्टतिर्भूयात् पशूनां यज्ञमानविषयाहृतिः प्रार्थ्यता। द्वितीयांत्रु होति ३ उपस्टडनउलिक्ष। आग्नीयी संष्टकृतं। वरुणं
क्षयपितारं अग्निं मात्रं इष्टगति नन्दुणायोश्च नोऽस्माकं कृतकल्याणदा व्याता पत्या सह मा वियोष्ट सप्तडङ्म प यन्त्रा नास्माकं सर्व्वं वित्यः

अस्मा सिरुल्मूष्मावासम्नज न्म पर्य्यन्तं पत्या सहस्र सुमगा अस्तो ना ग पश्चुन्का सत्यो मा वन था मा व्यावृहस्नथ मा क्री ड नवा । वयं स भगवत्पुमा

दा सा घस्या षुणवनु इह पुष्ट्या इषा यन्न पुष्ट्या वसं मदेम त्वष्ठ्य म ॥ ॥ स्वक्की र्लिंत्राय स्विन्ति मंत्राः । कामेनावकी र्णी व्या प्ता श्र सिमृतम

न ह्म वकीर्णा स्मि ॐ नव तो स्मि नियमा स्खलितो स्मि तदा य दा कामदेव नाव की र्णो निमृतः । हे काम तु भ्यं कामाय हविः । कामय मा

नाय स्वाहा । सुकृत मस्तु । काम न र्त्रा निड्र्य्यो स्मि ऊि घां सितो स्मि अतएव न सा त्र निड्र्य्य स्मि हिंसितो स्मि नो । काम अन्त स्तु भ्यं का

माय स्वाहा । अग्ने नेनक र्म्मणा तव सा हितं भवतु । यथा म वा लि म व रहिता: सुस्वा मवाम: । एते व य स्य मा णा थि ये । मा ना त्र पृथि

व्यु यतो घ कृणा: अन पि ता भिः । मा त रं पृथिवी युय नपिप्रन । नाय स्पा षं । यश्व वो वैरा यस्मा षड्डु तिस्तु तिः । पशून स्मा सुदीव

मृत । अन यत्तु देवा नां शुद्धी कुर्वन्तु तान्तु प तिक्ष तोमा मां वैमकृता वा यय: सं सिवन्तु । समर्हयन्तु अभि षिच्य शोधयन्तु । ए

वं सर्व्वत्रा स मंतानु । मा मां श्रयम भिः सर्व्व सा क्षिरूपी पतय रुः । सिंच तु स मर्हय न्तु । कया । पङ्क्त्या सं तत्पा व ध नि न व ल कृत्या । प्रायोगा य

म त प: । प्रोक्तं विर्न्न नि स्वयउच्यते । त यो नि स्व यसं पुनः कं षा यस्विल्न मि ति स्मृतं ॥ ॥ सत्ता प्रवेशार्थं मवशी कन णामंत्रा र्थः प्रक्रियते । सप्ता

नामा भि । सहन धर्म्मेण नातिशान ह्वतिस धर्म्मेलो कै वो ना तिदी प्यते ह्वति स मा । अग्ने गिर सि त्रां गिन सा विक्षिता सि । सं गि रा: स्पृतं वा । नाम ने

अंगिरसादिवत्पासि। नादिर्नर्दनशीलावङ्कलोकाधिष्ठानालापराहूस्खवणोनुषर्म्मसज्ञावाक्ठोमननादयुक्ता। अथवा अनादिर्यस्य
सानादिः। सर्व्वलोपः तन्नामासि। विषिद्दीप्तिरूपासि। नस्पेहहृक्स्वरूपिण्येसनेनेनु त्वं नमास्तु। अथप्रविशतिस्मोंतत्रमंत्रः। सज्ञासा-
मावमिति उभेपद्मायनेप्रस्तुण्पद्दु हितनोपुत्र्या। सवेतसो संपूर्णबुद्धीसम्यक्ज्ञानवन्त्या। सन्नारूपिणीदेवतायावाक्समिदं। योऽनेनामा-
मांविद्यात्। मनस्वरूपंनज्ञानीयात्। उपसमीपमा | मांप्राप्यतिस्मेनुतिस्मनुममस्वरूपंज्ञात्वंसरतमांप्राप्यसवेतनोमवन्तु। बु-
द्धिमान्। पवीणोत्त्वन्तु। संशयेसंभाषणाय। मम | स्वरूपकथनकीर्त्तनाय। यथाहंतस्यानेऽऽभात्मस्वरूपंकथयामि तथा ममस-
मीपतिष्ठन्तु। पशिष्यमतऊपेत। अभिसूरहमा | गम। अभिसूः मन्यघामभिनवनशीलोऽहमागम्। आगतोस्मि। अवि-
त्यिपतिहतशक्तिः। अपतिवासी अशब्दोऽवनस्या | ः ममागमनसंज्ञातानेनेणतत्रस्थलोकस्वरूपकथंअथवा। आगमनवेदन-
विशेषणेदीप्यमानोहं। अप्रतिवास्याः। अपतिरूपशीलायाः। अविरुद्धवदनशीलायाः यस्याः पर्षदः सज्ञायाः। ईशानः स्वामी ईदृश८
वासुपजासुनिमित्तेडुस्तवाडुगेस्पज्य अन्येनअननिनवनीयाय८ सममवस्पानवाविल्यर्थः। अप्रतिकूलंवचनं यथास्यादेवंवारता
समनास्य। साधकोयदिमन्येतज्ञानीयातअसंसन्नेसाकुद्धः। आवेशवात्रस्त्रितदाअनेनमंत्रणतंपतिमन्त्रिमंत्रयतेमंत्रशक्याविनावि

६८

६८

68

नकाव मपवृत्तुघवशयन्नया स्वायत्ती कृत्य स्वांत्वयस्मि॥ अथ मंत्रः४॥ यातेतव भोस्वामिन् रनाटे ललाटे भुवा रचापानन्तू वशनीरं प्र
थमारं नकाधस्य रचारविक्षु दर्शना हृत्कृत्यभावन किं विशिष्टा तनूः॥ मन्याः॥ वाघयुक्ताः स्वेस्यकाधस्य संबंधिनी यामूर्त्तिः अन्यस्यना
शनी अपनत्री मन्या हृदस्य संबंधिनी वा। अथवा मन्याः (?)तनूपस्य शाकस्य काधस्य वच मर्षस्य वकारणी मूर्ता अविमृष्य का विलान्ता॥
शहेतुः॥ तां तनूं दवाः ब्रह्मचारिणो ज्ञानिनः ब्रह्म वर्ययुक्ता। वा विनयस्तु अपनयंतु॥ सुमवश्या मध्या विनः॥ प्रयोगकुशला॥ य
ताब्रह्मवर्ययुक्ताः। ज्ञा न दूतास्सामर्थ्यी मंत्रशक्त्या आत्मात्कर्षं प्रदर्शयति। द्यावाकाशरूपाहं पृथिवी रूपाहं व्यापकत्वात् ता
मूर्त्यात्मत्वरूप मापद्याहं तं काधं नयामसि। अपन यामि मसि प्रत्यय४। अश्वतरीगर्भमसह मानाय यात्रमार्गेण मुंचंति। ए
वंत वकाधं मंत्रबलान्निराकरोमि। असाविति तन् मादशः संबुद्धा। अथ यदि मन्यतदुष्यः ज्ञाह्न(?)कारी हिंसकायां सपापतिर हि
दुह ज्ञिघांसायां। हन्तुमिच्छुः। तं प्राप्यानि मंत्रयते। तां महद्दाहकारिणीं तनवरां अन्य विषयया अञ्जलिना आददानु। आदाय ता। आदाय युक्तां
करोमि। अस्मद्दनुकूलां करोमि। आत्मायत्तां करोमि यत्र यत्र स्थाने वायुवशीशान्निहिता वा पिताचा कर्तांवा तं न न्यस्तः। स्थानात् आददाग्रां
त्मवश्यां करोमि। यदहं ब्रवीमि। तत्तथ्यमस्तु। तं चमनः अथवानी वः स यदानीं स्व नवा आदिवाग्निरोपः अवरः ॐ इति द्वार्ज्ञार्थस्वीकारे अतिशये
नअयसूयाः। तां दाहकारिणीं वा चंचनिशयन अघसात तदुया। नाशयतपघेः॥ ॥ अथ रथारोहणमंत्राः। याधंरथः सावित्रा टदीप्तिरूपाञ्चनप्राप्ति

६८

ष्टन्तुर्व्वादेवता नमो माणिवटायेति। तदधिष्ठात्रे देवताय नमस्कारः। प्रा॰ अतिदीर्घेणन हस्तेन पो हतिवकरनिमृशति। रथंतरसामरूपमसि

घृतस्नामासी भुवनंवामं। वामदेव्यंसामासीति। कूवरीकपार्टी उपस्थंमघां। अक्षन्यक्षा। अग्निविशेषाः गणदेवताकत्वात्। द्वाभ्यांउन्नयतः अभि

तारथं स्थातुं वातायुः। वातवंगं अश्वतिनः सन्तरं तं गच्छन्तं। तयामविष्ठाया यान्नया मां पारयतु। परं नयन्तु रक्षयन्तु पालयन्तीत्यर्थः। दूरेदृतिः इंद्र

या बाधमनः एतच्चान्निविशेषाः। त्रितिसंख्या। पंचबुः अस्य मनोनरथपूरणशीलाश्व मनवयुः। हस्त्रश्विना अयं वां युवयो रथः। मामाङ्गं विषमस्थान

म्नरहिं सकाहतो। अन्नुहिंसायां। माविपः मादिंसि ष्ठ। उन्नयाम्नुत्पायत्वं। एषद्वामादकदानानापङ्कः अपराधमार्जनं। उनिश्वय

नवाहतस्यानस्य॥ ॥अथ हस्त्यारोहणादीनां मंत्राणामर्थाविवियते। हस्तिनाद्वत्पत्वनप्रसिद्धं यशात्प्रति ऐरावततत्वनवाद

त्रियशाः तद्रूपास्मि तथाविधं त्वां हस्तियशसमधि तिष्ठामि। आवाह्यामि। हस्तिनीवर्चसा तेजसा पिकरिणां बलनवर्चस्वी तजस्वस्था

सि तथाविधं त्वां अधितिष्ठामि। इंद्रायुधेन सहद्रौ। युधानूत्वा तथाविधपराक्रमः शीलः। तथा सद्योछेत् न्नतिनवामि। स्वस्तीत्यवि

नाशनाम अविनाशं कल्याणं यथा स्यात्। एवं मामाधारय समन्तात्स्योत्पात्प्रलय पूनयवा पारंनयवा॥ ॥अश्वारोहणमंत्राणां सूर्यरथस्थाना एवा

तास्पवा। अश्वयशमस्वात्वामाक्रमामि॥ ॥उच्चैःश्रवाणामुत्वष्टादिवतास्पतित्वाष्टुः एतएवलक्षदेवत्यः वक्ष्वानहितानि॥ ॥अथ रासभारोहणं

शूद्रडानिवसि। शूद्राणसहजन्मयस्याप्यामेयः। अग्नेयः। अग्निदेवत्यः। एकमश्वनरस्पेनः एकंवगर्हन स्यच्छतिद्विरताः। तथाव श्रुतिः। अग्निरिमन

६८

69

वप्रजापतिः॥ प्रजाश्च सृजता नाग्निश्च मत्तैवैव न पर्य्यपृच्छन्तां ता सोपविमृष्टी नाना मखवनात्प्रवृत तस्मान्तुहायेऽम तथ्रादन्न तरूर्ध्वन्पमा
र्द्धतस्मा रुद्रं नाद्विरेनाः॥ अनुपहाय नुपगम्य माध्यं प्रोक्तं तावन्तुः पर्थं पनिष्टुसीदतीति भ्रमतीति पथिषततमपथिषदे। रुद्राय नमः॥ ॥
नदीषाश्च शुसीदन्तीति तस्मै रुद्राया प्सुषदे नमः॥ सुनां वंनद्वेतर्थ एवं यज्ञो नाः स्वर्गं तिष्ठुतेनियं कल्पना। गायत्री कल्याणी नाव मा रुद्रं यां
च स्रवंती। मतिरस्तु तिः॥ अनागसमपापां अजिप्रतार्यसावनतत्ययेः। शतारित्रां वरुक नुपालामः। क्षय्युः सामानिपाय॥ सूक्ष्मयश्च विनाश
यासंसारसागरान्तरणाय॥ ॥ सुत्रामाणमासा / सुपालस्थियांत्रीपृथिवी मिवालुप्रापमानमतनूं ध्यामिवबाडीवनद्दनुम्र्तामूसु
शर्म्माणं शासनतास्ययाणां अदीनांसान्तेडुषणत्री / देवीयस्तमयीमानावृत्रंत्रीसुविनिंसासाधुकन्तुपालामस्। अनागसा अनपराधं
अस्रवन्तीश्चापूर्यमाणां सुंदकेनदृढां अनवच्छि / न्नसाधुकर्म्मदायिनीमित्यर्थः॥ आरुहेमा स्वस्तयेश्च विनाशाय॥ ॥ वनस्थिता
यरुद्राय एवं गिरिः पर्वतः। एवं श्मशानं पितृषदे / गोष्ठमुः। शकृता गोमयसूस्यपिंडः स्थिता यय यत्र वान्यत्र यथ्रनुक्तं कर्म्मणेन मार्क
डायेत्यवधूयातां कुर्नःस्तुतः। यथा हि यस्मात् रुद्र एव इदं नाम रूपक्रियाफलात्मकं एतद्जगत्कार्यरूपं सर्वं रुद्राद्विभिन्नं तं व्याप्तानब्रुशत
रुद्रियप्रतिपादितं इति स्तुतः। एवं कृतसति निर्विघ्नकार्यनिर्द्ध्यात्रिःस्यातां। विध्युक्तकरणेन वहुदृष्टाश्चदृष्टसंक्षा रउनकं वं वस्मातां। सिद्धा
वश्रयानदशासावाशकुनरूपानडुत्योवा सुरमंगल्यकारी। तथा वाप स्तंवः। पदावापहंतंसिनेवावाश्रनावा अन्नमन्नाउंस्मानूतया सिद्धाश्च

७०

वधूतस्तद्वायुना विधूतावगाहितः स्पृष्टः। अभिमन्त्रयतेऽनेन मंत्रेणात्मानं संस्कृत्य तेऽसि यूपासञ्जी देवतासि नवव्रश्चिमिन हिंसकोऽसि
अतस्त्वं नमास्तु नमस्कारोऽस्तु। मा माहिंसीः। स्वनयित्वं गरुत्वं वलाद्धकमनिर्मध्यय तेनास्माकं कृतशिवाः। शान्ताः वर्षाः हृष्टयस्तु
नास्माकं दत्तयः। आयुक्षानिएं द्वाणि। मा हृत्वहन नास्माकं ताः शिवा कल्याणेन त्वानवं तु। या हन्तीः स्वघृतमसि त्विपासि उल्कादिरूपा॥ ॥
शिवां सफलवामभिमन्त्रयते। शिवा नाम निश्चय घपिहुतादान विनियुक्ताय मं नमस्थापि वकुशक्तितेनानन्तफलदायि वा।
दन्यफलार्थं पिविनियोगः। हे त्वं नयतस्त्वं शिवः शान्तनामासि। यस्य वनवस्तु विति र्वज्ञं पितानास्मेन मः। मा माहिंसीः। माविना
शय। शकुनं हिंसकाकं वाशपमाने दिशाण पर्णसु पर्णपत्तः। शकुस्थाणं कुनति कथयतीति शकुनं देवानां प्रहितं प्रेषितं स्या
नं गच्छतीति प्रहितं ममघषकनादवादिशंत्रुनाशु मादिरूपेस्थानं गमयति। प्रापयति वा। प्रहितं गमनायदूतस्त्वं तु वचन मस्तु स
मस्तु। वार्काशिशट्कुर्वन्तं यमस्त्वां किमब्रवीत्। नकिं विदस्मद्वाधकं वचनमब्रवीत्। लरूणं प्रसिद्धं सत्यं प्रत्यलक्षणेन विद्धेनयामयृद्धमा
गादिकं लब्ध्वा तर्हि [illegible] मन्त्रमभिमन्त्रयते। हे [illegible] निर्बद्धो माहिंसीत्। माविना शयतु। इति सर्वयोजना परशुः कुठारः। राजप्रेषितादं।
डः। अशामहिंसीत्। [illegible] तनवच्छेकुनाः पल्लवापवाहमाणान वंतु निवातनिर्ष्ठान त्वा प्राप्य दवानिवर्षतु। भूमिर्विद्धिनि [illegible] तव मूलं यदा मूलं माहिंसी
न्मानाशयन्तु। अतस्त्वं तु त्वं जाव नस्पते [illegible] विनाशमस्तु। मा मापि स्वरूपस्तु। मादद्धिणस्तु रिनूप व मेरूप वा दद्धिणास्माबाता।

७०

70

नभिक्षुतः। घोरा काशो व्याघ्रको देवासुरयः ऊर्ध्वं स्थः त्वा तां ददातु। ऊर्ध्वं सावादस्थोक्रष्टः एवं प्रतिपाद्यते। उक्तमेव नियामं वेति सुतो
र्भसावनाकृष्टाः पञ्चक्ष एवं प्रतिपादितं। पृथिवी नाम सहस्वां प्रतिगृह्णातु अक्षमावत्तां न्नीवत्वं अन्यथवादात् प्रतिग्रहीता तामनु
ध्यानवतः। देवानुत्वाददाति प्रतिष्टङ्क्षानि। तद्यावकादातकः प्रजापतिरदात्। कस्मै प्रजापतये अथवा पितृमातृयजमानस्य
कीयमवतिष्ठा वश्रुतिः। द्यौः पिता पृथिवी माता ।अनेन मंत्रेण संस्कृता घृतपादानाप यागयोग्या भवति। प्रतिग्रहणानु
वामूत्रालवणाश्यन शरीरसंस्कारापि स्यात्। अन्यथा सा त्रियस्य षड्गर्भकरणान्तावः। यथा नृपवाददक्षिणाया अन्नसान्
कर्तव्याऽतथास श्रुतिः अथ षष्ठवाचयशायएव नपतीतुपक्रमदक्षिणोद्भवतघशहतुपसंहत्य तस्माद्यामस्मदक्षिणा
मानयथयुतित्यादिवृनृपप्रतिपादनं। अयान वर्म्मावियुणाहत्यादायव्यपताः अन्नवर्म्महत्वा द्यावस्यकतलप्रतिग्रहस्य
स्मृतिपुदानं वस्तात्रियस्य कदर्भस्पर्हपणस्या श्रुतिरपि केवलायासवृनिकवलादी। अकाश्या हृदवमूहत्यादि सासादक्षिणा।
संस्कृतादत्ततः। पुरुषस्य नह्नीयतेन हीणालवति। पूर्वप्रतिग्रहेश्च यमेवमेव मंत्रः। ॐ तं सत्कं मथादधिमं यः। दुग्धमथः उदका
मंथः। अम्लात्वा वांश्च श्वानुमुक्ता नन्नहृ मनुष्याः। अन्नयामी भगवानवर्णादिस्वरूपतानानमवनत्व तया निर्दिशयति मंत्रः। एतस्या
पिप्रतिग्रहत्वनदान नृपत्वात् संस्कारः यथाविहितविधिस्नानदानादानविधिनातङ्गनि तदाषाः स्नावः। प्रतिग्रहेणविघाणाद्वल्ल

नेज्ञो विनश्यति। इत्यादियोनधर्मं विधिं वेदेत्यादिना योदाता वा प्रतिग्राही वा। अविधिज्ञः सर्वो नश्यं देहेन दंश्यस्माता उभयत्रापफल
सज्ञाघाता यथाविधिविहितपात्रदान प्रतिग्रहीतद्रव्यविज्ञानफलमस्मिन्नुनिस्मृतिदृष्टं। श्रोत्रियः पात्रं दाना देसुतिनावचो अग्नी
धुंगछति। ब्राह्मणं अघास्त्रभिन्नधविविदयं लज्ञेयं। पितृमंत्रं अनुशिष्टेन पित्राजातो न हि कश्चिद्विना पित्रा जायते। नस्त्रियुक्ता पितु
वियुक्तं। एतन्मतं। यस्य पितामह प्रभृतयः पिवंश्याः। श्रोत्रियास एवमुच्यन्ते। ऋषिमंत्राणां व्याख्याता। ताराग्रार्षयं ज्ञायाप्रवरयुक्तं वि
शिष्टपितृमातृजनकवं ब्राह्मणत्वं जातिः।७। सनक्षत्रं सवर्णं तद्दक्षिणा। यस्य सुवर्णं हि अग्नी ब्रह्मदीयते। दक्षिणां ददाति
अस्मद्वाता। नादाने दक्षिणा। अस्मा भिनाना।४ दक्षाः सत्यादेवा आगच्छन्तु। देवान् प्रतिप्रवर्तनादनन्तं यत्फलं साध्य
यंत्यः। प्रकर्षेण दातारं यजमानं चाविशान्तनऊ वं सेवत्वा। अनंतं न पश्यन्ते हरामंत्राः। अग्नयेत्वा इत्यादिकाः। सादित्यन्तं हि
रणं गां वा सास्वं वा इति दानं चतुष्टं मन्त्रं अनन्तं। दातृप्रतिग्रहीत्रोः देवस्सुमन्तूप्फलकथनं वो व्यता। देव सजीवस्रा
मात्मनव ब्लणा घीनस्य वेदस्य प्रतिमानं स्थितिनाधानस्त्व मसि। साजीवात्मनं बन्नाश्र रूत्वा सोव स्त्लमम मकाशं शरीरं विशप्रविश
अथवा प्रत्नकाय मा क्षानविशावावाहु द्वा त्वापिदधामि मा छादयामि आवृणोमि यथा मन्त्राः सकाशात् प्रतिदातीवी स॥
प्रवाउदात्राद यः सप्रवा। करणीन्द्रियाणि कथ्यान सादिशिश्चकयाक्रो। हकाथर्पं वमेयुक्त मित्यादि दत्ता। तं वकारादि लदनाग्रान

३१

३१

71

विशेषः। विकृत्यांकः। यथा विद्यवर्णग्रहणं स्वीकारः। अरणमवधारणम् स्वविन्नैदृढीकरणम्। उद्यानः यथास्थानविहितवर्णपठ
नंकरणं। एवं विक्षमभशक्तिर्भवतु। सम्यक्‌वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते। ऊपादेनाधिकारोऽस्ति सम्पद्यतां मजाननं इत्यादिषु।
तिशास्त्रं। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो गतमर्थमाहेत्यादि निरुक्ताः। एतानि ममाङ्गानि आप्यायन्तु। पूरयन्तु। समर्द्धयन्तु।
कानि। वाक्‌वा वा। प्राणो वायुः। चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रं यशो लाभवे जवं प्रवर्त्तं शक्तिः। मामर्ग्यं दिमयि विषये एतानि सकलानि दृढानि स्थि
तानि भवन्त्वित्यर्थः। यतः समर्थः सकलेन्द्रियाद्य यनाधिकारी स्यात्। अतोऽयं तु वेदाङ्गानि मया श्रुतं कण्ठीकृतं धी
मधस्तां श्रवायतु मम समञ्जुत मञ्जिरुताः। सका शब्दार्थं यत्र विद्यादिकं अधीतम् अस्तु मम। ममायतो विधिर्विशेषयत्त
सवदः। विधिर्विधायकं वा प्लावा वा विधेया। मन्त्रतत्त्वार्थवेदः। तन्मम ममाप्यनशितिवन्तु स्थिरा भवन्तु। समानि सूत्रनार्थ
वीप्साकरणं। यथा नन्तं वेदमधीत्यानीत्यञ्चने नाकरणं नामकर्म्मकियुतं। येन निराकरोति स्म। तन्निर्भवति। अथ चविशु
कृताद्विवयमुलयसंख्या। नक्त्वा तान् निराकरणोर्थं मत्प्रमोवार्थम विस्मरणार्थं कर्म्मो॥ ॥प्रतीनंसुरवंमम विवरुणं प्रवीणमध्याय
नसमर्थं याग्यानवत्रविशिष्टोच्चारणेशीलं संपद्यतां मधुरं प्रहृवत्सन्नममजिह्वा वदतु। कर्णो स्तो भूरिपद्बुवेदं ऊर्ध्वं शुभं शृणा। मित्र
हं। एकवचनकशब्दात् वचनसामर्थ्यं भवत्वित्यर्थः॥ ॥वक्तुकालं वा। तद्धत्तु निःपादित्त्रं युयामशरदः। शतं हवल्लवदमाचेचदा

श्रीमद्गोपाल: साधक: ॥ समन्त्र: श्रुतमधीतं ॥ अथवा नव श्रुतं मा गा ॥ दे ग्रन्थं ॥ अतो मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रकर्षेण वदने भाषण
मुच्चारणमस्ति ॥ न वसि अपन्नपत अन्नस्यत्यनना ॥ पिवयमुच्यते ॥ दक्षिणाव ता ॥ मि स्मि मा नौ त्यानाम वा दक्षिणफलकथनं ॥ न विद्यया के न या
तपसा वा पि पावता ॥ यत्र वृत्त मेवा न न दक्षिणार्थ पवरूपता इत्यादि दानाद्दपवी का ॥ अश्वा विद्यस्य प्रतिग्रहकरणे दोषमाह ॥ अतएवा
नधीयान: प्रतिग्रहः तु विद्विजः ॥ अंभस्यश्म प्लवन वसह तेनैव मज्जति ॥ अरुस्या विद्वकिंना दानं: फलमाह ॥ अनर्हते यद्ददाति
न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्ह परिज्ञानाद्दान धर्मा भवी यते ॥ इत्यादि स्मृतिषु ॥ ॥ इति श्री वर्द्धमिस्सप्रणीन गृहस्थ
काशनाध्यादाह प्रमंत्र मार्यपद्धति यर्काण्डस्य सुवाधिनि सुः समाप्तिमनयत् ॥ ॥ संवत् १४ ३० समय ॥
अश्विन शुक्ल पंचम्यां सोमवासरे ॥ सीवेंडीपुरे ॥ ॥ ॥ उपाध्याय श्री शिवशर्मणा प्रयागदासाय पुस्तक पुस्त
कात्समुद्धृत्य लिखापितम् ॥ कायस्थसीलाहडनलिखितं ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ लेखकपाठकयोः ॥ श्रीरामायनमः ॥ मंगलं ॥

[faded line:] ... अस्य श्री ... देवता ... विनियोगः ॥ अथ ... मिलत
... ॥ अथ ... स्वाहा ॥ ॥